

ВАСИЛЬ ТИРСА

НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА

ЛОНДОН

1 9 5 3

ІДЕЯ І ЗМІСТ ПОВІСТІ „НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА”

Щоб зрозуміти сучасність і мати правильний погляд на будучність свого народу, треба знати його минувшину. Доба гетьмана Запорізького Війська Петра Конашевича-Сагайдачного — дає нам багато для зрозуміння історії України. Тоді український народ мусів вести боротьбу за саме фізичне буття з кочовим східним світом і в той самий час обороняти свої національні права і культурний самостійний розвиток від наступу Польщі. Проти шляхецької Польщі Україна обороняла демократичну ідею. Військо Запорізьке на Січі і в Городовій Україні, званої теж Волостю, стало в обороні волі українського народу і демократичного правопорядку. До цього демократичного правопорядку належить самоврядування, виборний суд і також воля віри. В нашій добі релігійні ідеї і спори за церковні обряди не розділяють людей, як це було в добі Сагайдачного. В 16-18 століттях, навпаки, на нашій землі доходило до кривавої боротьби за право вірити і молитися Богу по своїй уподобі. Тому не сміємо міряти ідеї, поглядів і вчинків наших предків своїми сучасними переконаннями.

Ця повість використовує історичні документи. Недостача джерел, що загинули в добі Руїни в 17 ст., примусила автора давати освітлення деяких подій так, як вони **могли бути**. Але в загальному автор старався зберегти історичне тло, на яким розвивалися події в добі Сагайдачного. Нас, що пережили дві світові війни і події революції, може захоплювати доба Сагайдачного, бо вона показує, наскільки вище стояла тодішня Україна в військовій організації. 20.000 тисяч українського війська, що штурмувало Москву під проводом Сагайдачного 1618 року, походи на Чорне Море і на Крим, оборона перед світовою Турецькою імперією під Хотінем — це діло рук і розуму наших предків. Їх оживляла ідея свободи і народоправства, противна всякій диктатурі. Наші предки казали, порівнюючи свій вільний устрій з політичним ладом в аристократичній Польщі та в деспотичній Московщині: — У ляхів — „пани”, у москалів — „ребята”, а у нас — брати!

Сагайдачний ставив собі ціль-забезпечити права українського народу в межах тодішньої Польської держави. Однак всі його заходи розбилися об короткозоре себелюбство і фанатизм тодішніх польських провідників. Тому Сагайдачний, огірчений на Польщу, яка не хотіла визнати прав України, задумував воєнний союз з Кримом проти Польщі. Це був той небезпечний союз, який в 1648 р. здійснив Богдан Хмельницький. На жаль, ворожу політику супроти України вели польські провідники і в пізніших століттях. Та й тепер мало є між поляками таких, що розуміють вагу державної України для забезпечення незалежності Польщі.

НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА

ВИДАНО З ДОПОМОГОЮ НЕСТОРА БІЛОГО

ВАСИЛЬ ТИРСА

Василь Тирса

НЕСМЕРТЕЛЬНА СЛАВА

ПОВІСТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
І ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО — НАШЕ СЛОВО
ЛОНДОН

1 9 5 3

**Несмертельної слави
достойний гетьмане!
Твоя слава в мовчанню
нікди не зостане;
Поки Дніпр з Дністром
многогірні плинути
будут, поти дільности
теж Твої слинути.**

(Із віршів Касіяна Саковича на смерть гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного в Києві, 1622 року).

I

ПОДОРОЖ ДО ШКОЛИ

Серпневе літнє сонце сипало свою гарячу лучу на багаті ниви родючого Поділля. Давно вже не дощило. Курява сірою пеленою вкрила пожовклу, посохлу траву при дорозі. Тільки бодяки, піднявши свої червоні головки, гордо, високо, поглядали на шпориш, на лободу, на щерицю та інші заналені сонцем, пожовклі трави; як не пекло сонце, однак бодячого стовбура не пропало. Суперниками для колючих, завзятих бодяків були тільки лопухи придорожні. Роскинувши широке листя по землі, вони держали вогкість під собою і не давали себе сонцю висушити. Були соковито зелені і пускали з себе сивенькі реп'яшки, що чіплялися до людської одежі, до кінських і коров'ячих хвостів. Від спеки чорна земля під жовтими стернями глибоко порепалася. Ні житніх та пшенишних кіп, ні копиць сіна не було вже на висхлих нивах. Лиш де-не-де різі білоцвітної гречки скромно блищали на жовтому тлі сухого поля. Та й гречки були вже напівчорні, бо літня жарота прискорила посівання гречаного зерна, з якого на ступах роблять крупи на добру кашу для українського люду.

— Ну й пече ж, тату! Хочби де води напитися!

— А хильни, Петре, ще з баклажки. Там ще мала бути вода.

Петро, хлопець літ п'ятнадцяти, з сірими очима з зеленкуватим відтінком, засоромлено глянув на батька, що сидів на возі попереду і держав у руках віжки й батіг.

— Уже води нема... Я всю випив...

Батько, український шляхтич з галицького Підгір'я, широкочолоий, із сивуватою бородою та з могутніми рудуватими вусами, з докором глянув на сина.

— Я думав, козаче, що ти терплячий, аж, бачу, ти під материним крилом невістухом виріс. Ну, ось побачиш, що за порядки в Острізькій Колегії, там тебе привчать до безвіддя і безхліб'я, навчишся постити.

Петрусь, хлопець з високим і широким чолом, як у батька, з бровами, що тонким шнурочком простяглися над глибокими мрійними сірозеленими очима, ще більше зніяковів, аж повні червоні губи у нього по дитячому затремтіли:

— Коли ж ви, тату, дримали, а я не хотів вас будити...

— Так ти, бач, не в тім'я битий, взяв та й видудлив усю воду, до капелини, ще, гляди й баклажка в цій спеці розсохнеться.

Петрусів батько, шляхтич з-під Самбора Василь Конашевич, був твердої, строгої вдачі. Своїх трьох синів — Романа, Данила і найменшого Петруся—виховував по-спартанському. Змалку привчав їх до спеки, холоду, їздити верхи на коні, при звичаїв не боятися холодної води, від березня посилав купатися й плавати в річці. Хоч не був багатий, однак вибудував свій „оседок”, як замок, мав там на поготові рушниці і гаківниці проти всякого лихого чоловіка. Цю зброю Василь Конашевич здобув у боях і походах у Війську Запорізькім. Відтіль, із далекого Запоріжжя, понавозив старий Конашевич в рідну оселю крім зброї теж всяких дорогих матерій — адямашків, оксамитів, састів, шовків, килимів перських і турецьких. Старші сини його пішли батьковою стежкою, служили вже в Війську Запорізькім. Наймолодшого Петруся хотів батько наперед добре вивчити — просвітити в рідній школі благочестивої грецької східної віри.

Був то час, коли Варшава на Україні пробувала навернути на римську віру сповідників грецької релігії. Але твердо трималися православні своєї предківської церкви. Були, правда, й такі між шляхтою українською, що, для урядів і доходів, міняли віру своїх батьків і дідів і польщилися. Але поки живий був світильник східного благочестя князь Василь-Костянтин Острозький, то таких було мало. Князь Василь, для зміцнення грецької східної церкви, заснував школу в своєму місті Острозі. Там зібрав князь з усіх країн визначних учених, знавців Святого Письма і грецької, латинської та церковно-слов'янської мови. Розцвіла наука в Острізькім „триязычнім лицейі”. Не жалів благочестивий князь багатих коштів на свою школу, і вона своєю наукою скоро заслужила на Україні почесної назви — „Острізька Академія”. При школі була друкарня, з якої виходили прегарні книги різними мовами для укріплення в вірі народу благочестивого і для оборони грецької релігії.

Чутка про Острізьку школу дійшла й до Самбора, до Василя Конашевича, показаного шляхтича. Старий Кона-

шевич покуштував колись науки в єзуїтській школі в Кракові. З великим страхом згадував те, як уміли учені отці Ісусового Товариства навертати дітей східного обряду.

— Бог мене охоронив і Пречиста Діва Марія-Заступниця оберігала. А то міг би й я відцуратися рідного народу й стародавньої Церкви, Матері Нашої, послухавши намов чужинців. Багато з моїх товаришів-русинів забули про свій нарід і свою родину, пристали до ляхів і вже недоляшків наплодили на сором і загибель своєї нації та релігії старожитної, — такими словами нераз оповідав дітям Василь Конашевич про свою науку в єзуїтській колегії. Тим то не послав Конашевич своїх старших синів у польські школи; навчив їх сам читати й писати у себе дома, як умів, і вирядив на Запоріжжя слави здобувати. Найменшого-Петруся надумав віддати до Остриської школи. Чув, що наука в Острозі починається десь на початку вересня, і рушив одного гарного, сухого й теплого ранку з карпатського Підгір'я через Поділля до Острогу. Про цей свій намір не довго радився з своєю дружиною Тетяною, жінкою ще не старою, але передчасно зів'ялою від безперестанних домашніх турбот. Пробувала панія Тетяна несміливо казати чоловікові, що може б, дати Петрикові ще погуляти на волі біля батьківської хати: та не такої вдачі був старий Конашевич, щоб слухати жіночої ради. Як сказав, то мов пакола в землю вбив:

— Там, жінко, напаруй, що треба хлопцеві на дорогу та й на життя в місті: чистих сорочок, рушників, коців, щоб було чим укриватися ночами, та й подушку. Тільки не давай пухових подушок, щоб козацький син не зніжився.

Смутними карими очима дивилася панія Тетяна на свого чоловіка, мов не розуміла гаразд, чого він від неї хоче. Задумана ходила цілий тиждень по подвірі та по хатах своєї оселі. Збирала найменшому синові вишивані білі сорочки, складала в різьблену скриньку стрічки червоні, шкурятані капці, добрі чоботи на підковах, шапку смушеву високу. В кухні пеклося, варилося і смажилося день-у-день, що було найдобріше в господарстві: курчата, качки, индики. Хотіла стара Конашевичка „підгодувати на дорогу” свого найменшого сина, до котрого була прив'язана найдужче. Іноді аж зло її брало і нехить до чоловіка:

— Нелюд якийсь, прости Господи! Мало йому, що Романа й Данила вислав у Дикі Поля на козакування, ще й найменшого в якусь далеку науку хоче заправторити. То ж, кажуть, не наука, а справжня мука... Як я розлучуся з моїм милим Петрусем? Поїде в далекий край між чужі люди,

а на світі більше злих, як добрих. Не знати, яке товариство знайде, ще якогось лиха набереться. Недовго й занедужати, а хто його там догляне, коли ні матері ні родини близько немає? Ще й голоду в чужім краї натерпиться. Ох, Боже мій милостивий, нащо й защо насилаєш на мене таку біду?

Так міркувала собі Тетяна Конашевичка, готуючи сина в подорож до школи. Була гордої, замкненої вдачі, не показувала свого горя ні наріканням ні сльозами, була смутна і здержлива. Тільки ночами, коли холод повівав із зелених гір у відтулені вікна Конашевичевого оседку, потайки, щоб не почув чоловік, прокрадалася мати в ту світлицю, де на білій постелі міцно спав її Петрусь, сідала біля нього і слухала рівне, чисте дихання свого сина. Брала його теплу руку в свої сухі пальці, гладила долонею русе волосся, і тоді сльози лилися з її очей, мов осінній дощ із обложної хмари.

— Сину мій, сину найменший, чи хоч ти вернешся до мене під рідну стріху? Чи, може, й тобі судилося бурлакувати десь за Порогами та різатися з турками й татарами, як твоїм братам...

Перед світом сон зморював зажурену голову бідної матері, і Конашевичка, сидючи біля сина на дзиглику, засипляла на коротку годину. Когути своїм кукуріканням турбували її короткий сон, і Петрусєва мати крадькома, щоб не почув чоловік, верталася в горницю, де спав Василь Конашевич.

Побачивши, що жінка не спить, не їсть і марніє з журби, Василь Конашевич рішив не ждати ані одного дня:

— Завтра їдемо, Тетяно, — сказав жінці, що кликала його й Петруся вечеряти. Від несподіванки злякано стрепенулася.

— Як завтра? Ти ж казав, що поїдете в понеділок?

— Та, знаєш, стара, понеділок важкий день. Поїдемо в п'ятницю. Треба рушати, поки сухо, бо як почне дощити, то щоб коні не попроставали в дорозі. Там на Поділлі така земля, що під дощ колеса вгрузають по самі маточини.

Не сперечалася Тетяна, знала, що це б ні до чого не довело. Після вечері звеліла дівчатам принести в синову світлицю дерев'яну скриньку, покликала Петруся і показала йому все, що для нього наготувала. Сама не вміла читати й писати, то сказала, щоб він записав усе, що було в скриньці, скільки сорочок, жупанів, рушників, стрічок, поясів.

— А це, Петрусю, пляшечка з горілкою, настояною на зібровці. Це від живота: як заболить у жолудку, то можна з чарку випити, вона помагає. Ось тут — малий

образок Матері Божої. Мені його дала моя матуся, як поблагословила мене одружитися з твоїм татом. Нехай Пречиста Мати охороняє тебе від нещастя, від лиха, від біди і горя... Поблагословила сина образом, мальованим на дерев'яній дощечці:

— Молися до Святої Діви, заступниці християнської, щоб дарувала тобі вік довгий і життя щасливе.

Потайки від батька дала синові грошей, щоб мав за що у чужім місті купити собі ласощів чи якусь забавку („воно ж ще дитина“, — думала собі).

Ту ніч Конашевичка зовсім не спала. Коли на сході небо вкрилося рожевим пилом, загуркотів кований віз по камінню гірської дороги. На драбиняку було намощено добре свіжим сухим сіном, лежали мішки з вівсом, пишталася зверху Петрусєва мальована скринька, прикрита зелено-червоним килимом. Припала до сина бідна мати, пригортала його русу голову до своїх грудей, і не могла вдержати рясних сліз. Старий Конашевич строгими очима дивився на жінку й думав: „Бабські примхи“. Петрусь соромливо втирав сльози з своїх зелено-сірих очей і заспокоював матір:

— Не бануйте, люба матусю, не журіться. Бог дасть, усе буде гаразд, скоро вернуся із школи до дому.

Їхали батько з сином між полями, гаями та лісами на схід. Веселий, гарний край, багаті заможні хлібороби в селах, що загніздилися над глибоко текучими річками. Їдеш-рівно скрізь, здається, й духа людського нігде не чути: аж враз відкривається перед зачудованими очима глибока долина, порита водами за довгі-довгі століття, на дні долини сріблом блищить річка, скрипить-гуркоче водяний млин біля греблі, і дим із хат розносить далеко по долині пахощі свіжо звареної смашної вечері.

Дорогою батько з сином розмовляли про князя Острозького та про його школу:

— То, сину, не-аби-який князь, не з литовських Гедиминів та Корибутів, що в жмудських багнах з лісовиками колись навкулачки билися і самі в нетрях корою пообростали. Острозькі — нашого роду князі, потомки Київського володаря Ярослава Мудрого, того, що заложив місто Ярослав над Сяном. Це тверді русини, як той кремій. Хоч і гостра лядська коса, та пощербиться вона на нашій українській камені!

Шляхи на Україні не були в той час спокійні. Хижі татари — кримські і буджацькі висилали свої ватаги на

Україну, брали в неволю людей, відгнали скот з собою і грабували все, що могли з собою взяти. Та й від своїх розбійників-опришків була не мала біда. Часто розбійницьку банду водили й шляхтичі, власники замків. Щоб замести за собою сліди і звернути вину на татар, такі ватаги, виходячи на розбій, одягалися по татарському й кричали при нападах на подорожніх — „гала, гала” — мов татари. Знав ці небезпеки старий Конашевич, а тому взяв з собою три рушниці і пістоль чотирі, та куль і пороху подостатком. Теж два тугі луки висіли на драбиняку і два сагайдаки, наповнені гострими, гартованими стрілами, лежали в передку воза. Панія Тетяна просила чоловіка свого, щоб узяв у дорогу для безпеки парубків із дворової челяді, але старий Конашевич на те:

— А хіба нас двох козаків буде мало? Та ми всякій нечисті, що швендяє дорогами й лісами, такого страху наженемо, що й десятому закажуть бісові харцизи. Хіба ти не бачила, як Петрусь мухи кулями з пістолі в стіну вбиває? Та й із мене неабиякий стрілець, знають мене добре і тут і на Запоріжжі. То ми — козаки — мали б лякатися якихсь там опришків придорожніх? Чи добре кажу, Петре?

Петрусь гордим, захопленим поглядом подивився на могутні рудуваті вуса свого батька та на сиву широку бороду і сказав:

— Атож, тату. З вами я нічого не боюся!

І справді, їдучи з батьком по труській, а пізніше по м'яккій подільській дорозі між зеленими гаями та жовтими стернями, Петрусь нічого і нікого не боявся. Тільки спека йому докучала. Здавалося, що палке сонце пропікало білу солом'яну крисаню наскрізь і вертіло дірку в мозку. Де тільки зустрічалося при дорозі криниця або потічок з чистою водою, там батько спиняв воза, кропив коням голови або наповнав їх, пив сам, а Петрусеві не треба було загадувати. Він припадав до холодної води, мов той степовий їжак, не міг від пиття відірватися.

— Ех, вміла мати готувати, та не вміла годувати, — сміявся з свого сина старий Конашевич: — Напекла качок та курей, треба їх їсти, бо від спеки попсуються. А від масного ще дужче пити хочеться. Це, як тим запорожцям у кримській неволі буває. Татарські бузувіри не дають нашим бранцям нічого їсти, тільки солону рибу. Після такої їжі пити душа просить, а вони, нехристи, не дають води. Ну, звикай тепер, козаче, до жажди й ти, на віку, як на довгій ниві, всього доведеться скуштувати.

Уже час був коням дати спочити і самим пополууднувати, проте старий Конашевич поганяв коней все вперед і поглядав на червоний верх замочку, що стояв на горі ліворуч від дороги. Знав він власника цього замку шляхтича Сераковського, що промишляв розбосом на великій дорозі. Через те поспішав відіхати подаль від опришого гнізда. Як червоні покрівлі шляхецького замку уже заховалися за горою, Василь Конашевич дав коням бігти помаліше і, проїхавши ще з мило, спинився біля гаю, що шумів зеленим листям над шляхом. З гаю витікав через дорогу потічок, і в його свіжій воді, що граючись пробігала між камінцями, виликувалося світло сонця. Під високим розлогим явором, що пустив коріння в дно потічка, сидів, спершися об стовбур дерева, якийсь чоловік, незвичним способом одягнений. Не був то селянин, ні шляхтич, ні міщанин. Був у постолах, у білих сукняних штанах, а на плечах мав широкий темносиній плащ, як тоді носили студенти та люди науки. На голові у незнакомця був звичайний солом'яний бриль-крисаня, що носять люди на Поділлі від сонячної спеки. Незнакомець, що дрімав з напіврозплющеними очима біля дерева, був високий на зріст, мав довгі ноги і сильні руки з гарними, довгими, тонкими пальцями. Було йому на вигляд років з тридцять. Розплющив зовсім свої ясно-блакитні очі і глянув привітно на Конашевича з сином. Петрусеві і його батькові здалося при ласкавім погляді та від усмішки тонких рожевих уст незнакомця, що вони його вже десь бачили і з ним розмовляли. Їх не стурбувало велике ратище та рушниця з порохівницею, що лежала праворуч від подорожнього. Конашевич перший озвався, спинивши коні біля явора:

— Дай, Боже, здоров'я, чоловіче добрий. Куди вас Бог веде і хто ви такий? Може нам одна дорога то, як спочинуть коні, поїдемо далі разом.

— Щастя, Боже, й вам країни, брати у Христі. Я — Йосип з Вишні, звать мене теж і Вишнеським. А йду в город Остріг, бо там у школі князя його милости Острозького маю службу.

Конашевич непомалу зрадів, що зустрів острожанина:

— Так ви й справді з острізької школи? Це добра, щаслива нагода, бо, бачите, везу хлопця в науку. В Острозі не маю знайомих людей і рідні, та й не знаю, як воно буде з моїм козаком. Хотів би я його підучити, щоб не сором було перед іншими шляхецькими дітьми.

У Вишенського при цих Конашевичевих словах загра-ла усмішка на тонких, ніжно-вирізаних губах:

— Не турбуйтеся, пане, — не знаю, як вас іменувати. (Василь Конашевич згід Самбора, — сказав Петрусів батько). Отже не журіться, пане Конашевичу, бо наука в Острівській школі добра і тверда в нашій стародавній благочесті. А ще й та вигода, що ми не робимо ніякої різниці, — чи то шляхтич, чи селянин, княжий син, чи попович, — у нас усі рівні, всі однакові. Так як веліла свята наша церква: — „Ність раб ні свободь, но всяческая і во всіх Христос”.

Жадібно слухали старий і малий Конашевичі оповідання Вишенського про порядки в школі, про учителів, про друкарню, про церковний спів, про бурсу і таке інше. Хотіли знати від нього теж і про самого князя Острозького. Хвалив Вишенський старого освіченого князя Василя Костянтина за його ревність до віри православної, але не затаїв від нових знакомців, що в княжій родині не все гаразд, бо старший син Януш перейшов на римську віру, оженившись з угорською графинею Шередівною.

— Це зробили школи латинські, — казав Вишенський, — бо княжич Януш учився у єзуїтів. Це була мабуть головна причина, що старий князь прийшов на думку, заснувати школу благочестивої східної віри в своїм городі Острозі, щоб дати охорону дітям шляхецьким та княжатам.

Так розмовляючи і полуднюючи, домовилися, що поїдуть далі разом на возі Конашевича. Від Йосипа Вишенського довідалися, що він в острівській школі служить, як „педагог”, виховник молоді в бурсі, та помагає вчити в нижчій класі — в „граматиці”. Про своїх вихованців, з якими мав незабаром зустрітися в Острозі, Вишенський говорив лагідним голосом, з тихим сяйвом у ласкавих ясно-блакитних очах:

— Добрі хлопці у нас у школі. Є й харцизи, одірвиголови, без того молодість не буває. Але то без зла, бо молода кров у жилах кипить. Раз попринесли в бурсу з чужих городів кожний по гарбузу, поробили з гарбузів мов маски, прорізавши дірки на очі й на рот, та так і ходили. Потім довелося просити помилування у отця ректора, та він — строгий: мусіли в суботу всі лягати на лаву куштувати, яка березова каша на смак. Я — правду кажучи, — мало надіюся на березову, вільшану та вербову науку, мало з неї толку. Краще добрим словом дійти до серця й до душі вихованців...

Ще не кінчив Вишенський свої думки, коли біля коней, що їли овес із верети, прив'язаної біля дишла, з'явилися якісь невідомі озброєні люди. Було їх з десяток, мов челядь панська, а верховодив ними панок-шляхтич з закрученими вгору рудими вусиками, в шапці-маґерці з павиним пером.

— Ось Бог послав доброго воза з кіньми! Сідаймо хлопці та поїдемо додому, — реготалася челядь, і гайдуки почали пристібати посторонки до барків. Вони не бачили Конашевича, що сидів із сином та з Вишенським під зеленим явором.

— Можна б було подивитися наперед, чи коні підвезуть таку юрбу гольтіпак, та й спитатися, чи нема близько господаря на коні та на віз, — прогремів голос Василя Конашевича, неначе труба, і могутні рудаві вуса його наїжилися мов у дикого kota перед скоком на здобич.

Конашевич зразу пізнав у ватажку лихої слави шляхтича Сераковського. Бачив, що не вийде нічого доброго з цієї зустрічі, і тому рішив сам почати наступ. Ще не спам'яталися напасники, що відповісти на занозисті слова Конашевича, як він, ставши за явір, націлився з свого мушкета в голову Сераковського. Те саме без загаду зробили Вишенський і Петрусь, кожний узявши на мушку по одному з пройдисвітів.

— А, так ти ось як, опришку підгірський, нетяго запорозький, — гукнув від люті Сераковський і вхопився за пістолю. Натомість гримнув мушкет, один, другий і третій. В порохівім димі щось упало, залопотіли ноги втікачів, і зараз зза дерев на другім боці дороги загомоніли рушниці і задзижчали кулі.

— Вилізь, Петрусю, на явір, ти меткіший, та подивися, скільки їх по правді є, і чи не підходить їм допомога, — сказав батько синові. Петрусь, мов та білиця, поліз на дерево. Зараз крикнув:

— Ой, тату, багато їх, та ще й нові прибувають. Той шляхтич, видно, ранений у руку, але метушиться, велить своїм людям, щоб стріляли на нас.

Слідом за цим загуркали мушкети з гаю по другім боці дороги. Петрусь зліз з явора і на батьків приказ не стріляв сам із своєї рушниці, лиш набивав мушкети батькові та Вишенському, що вибрали собі добрі місця невисоко на деревах і влучно били на людей з ватаги Сераковського. Петрусь ховався між кущами і то брав рушницю від стрільців, то подавав набиту знову батькові та острізькому педагогові Йосипові. Між тим меткі стрільці пускали влучно на ворога й гострі стріли з своїх луків. З гаю по той бік шляху стрі-

лянина стихала, і наші мандрівники думали собі, що ватага Сераковського, діставши чимало кривавих гостинців, безславно покине поле бою. Та вони помилялися. Коли Петрусь подавав батькові набиту рушницю на дерево, почув між кущами за собою якесь шарудіння в сухому листі, що нападало з дерева. Не встиг оглянутися, як був схоплений цупкими руками, так що ледве міг крикнути: „Ой, тату, рятуйте!”

Старий Конашевич бачив, що діялося з його сином. Дужий гайдук із ватаги Сераковського вхопив Петруся на спину і ніс його, мов мішок, затуляючи себе від куль і стріл. Сірі очі старого Конашевича зустрілися мимоволі з ясно-блакитними очима Вишенського.

— Пане Йосипе, ваша рука не здригнеться, ви, як я бачив, ні одної кулі, ні стріли з лука не пустили марно. Порятуйте мого Петруся, бо боюсь, що мої руки затремтять.

— Ні, пане Конашевичу, звільніть мене від цього іспиту, боюся взяти гріха на душу...

Конашевич не дослухав. Бачив, що гайдук переходить дорогу з його Петрусем на спині. Перехрестився, націлівся і викрестав огню. Серце його тріпалося, як риба без води. Хвилина, поки розходився дим, здавалося йому безконечною.

— Слава Богу, оце так козацька рука! — захоплено вигукнув Вишенський. Радісна усмішка заграла під могутніми рудавими вусами старого Конашевича. Він побачив: на шляху лежав нерухомо найдук. Куля влучила в голову, пробивши шапку, а Петрусь з усієї сили біг назад до тих дерев, де був Конашевич з Вишенським.

Та радість була коротка. За кущів, позаду загреміли постріли, кулі летіли теж із гаю по той бік дороги. Оглянувся Конашевич назад, — побачив людей із ватаги Сераковського. Блиснув огонь із рушниці одного з гайдуків, і з тяжким стогоном, мов захилинаючись, упав з дерева Вишенський. Ворожа куля прошила йому груди, і закривавлений, без ознак життя, лежав він на сухому листі під деревом. Конашевич скочив з дерева на землю, хотів допомогти Петрусеві, що пускав зблизька стріли з тугого лука на ворогів, але вже боротьбі приходив кінець. Як голодні вовки, кинулися гайдуки Сераковського на обох Конашевичів. Труснув дебелими плечима кругом себе пан Василь, розметав напастників мов крем'яшки, та не було сили відбитися від такої переваги. Незабаром лежали обидва — син і батько — пов'язані на землі. Біля них Вишенський наповав суху землю

свою гарячою червоною кров'ю. Сераковський радісно прибіг до своїх бранців, махав лівою рукою, бо права була зрана, нахвалювся „солоню віддячити” Конашевичеві за свою рану та за рани своїх гайдуків. Сераковський кидав страшні погрози Конашевичу, хвалився, які гаки, сковороди, які „еспанські чоботи” є в його замку, щоб завдати лотої муки старому запорожцеві та його синові — „виродкові”, як він казав. Ще й інша думка була в голові Сераковського. Він знав, що Конашевич, побувши в неволі, схоче викупитися, що його рідня і приятелі заплатять добрі гроші, щоб вирвати на волю свого чоловіка, батька і друга. Цим промислом жив тоді не один шляхтич-ловець живих людей, і Сераковський до таких належав.

— Той бакаляр, пся кров, мабуть уже здихає. З нього не буде толку, — казав Сераковський, глянувши на закритавленого Вишенського.

Гайдуки привели Конашевича з сином до їхнього воза, що стояв на шляху з запряженими кінями. Сумними, зляканими очима дивилися на свого пана Гнідий та Мишастий і водили вухами, мов давали Конашевичеві якісь тайні знаки своєю кінською мовою. Петруся з батьком посадили на воза, і коні рушили назад до замку Сераковського. Перед ними і за ними йшли вози Сераковського з раненими та з усяким награваним добром: ватага верталася з наїзду на сусідні села.

— От тобі й наука! — думалося старому Конашевичеві. Доведеться годувати своїм тілом щурів у льохах Сераковського. Не жаль себе, я вже пожив на світі, та й то не хочеться без сповіді й причастя умирати: а за що буде мучитися хлопець?

Він глянув на щирі сіро-зелені очі свого сина, і шкода йому зробилося, що не взяв із собою з дому охорони, понадіявшись на свою силу й відвагу.

Раптом згук далекої сурми почув своїм досвідченим вухом Конашевич. І Сераковському теж щось почулося, і він звелів погоничам їхати швидче. В сухім повітрі недалеко чути навіть стрілянину з гармат. Хоч голос сурми не йшов здалека, однак розслухали його Сераковський та гайдуки аж тоді, коли зза лісу по дорозі показалася гарна коляса, запряжена шестернею, а за нею сотня на конях. Сераковський, побачивши небезпеку, звелів своїм гайдукам звертати з дороги в ліс, та було вже пізно. Кінні вояки обступили гайдуків Сераковського і побачили на возі пов'язаних Конашевичів — батька й сина. З коляси вийшов старий пан-

шляхтич, з енергійним згорбленим носом, темно-карими, гострими очима та з чепурними сивими вусами. Хоч його одежа припала подорожнім порохом, однак було видно відразу, що його вбрання мало велику ціну: жовті сап'яні чоботи з довгими носками, зелений кунтуш, золочена шабля при боці, — все показувало, що то був неабиякий пан.

З коляси цікаво дивилися на Конашевичів дві пари дівочих свіжих очей, таких, як у старого пана, що зліз із коляси.

— Що ви за люди, хто вас пов'язав, і яка тому причина? — питався Конашевича старий пан спокійним, твердим тоном, звичним до роздавання наказів.

Василь Конашевич з першого погляду пізнав у зустрічному старому панові князя Курцевича, відомого своєю щирістю до благочестивої східної церкви. Князь Курцевич, як був молодший, ходив часто з своїми власними полками на татар і брав собі на поміч запорожців. В цих походах у далекі степи за Синюху і до Хаджибея над Чорним морем доводилося зустрічатися Конашевичеві з князем Курцевичем і в боях з татарами і вертаючись із походів додому на „Волость”; тоді вино лилося рікою, і козацька пісня то весела, як весінне сонце, то героїчно-сумна, як осіння буря, хвилиною розлягалася над білою тирсою та над буркунами між високими могилами скитських царів:

„Військо йде, військо йде,
короговки мають,
попереду музиченьки грають...”

На Курцевичеве питання Конашевич відповів:

— Ваша милість, ясневельможний княже, видно сам Бог Всемогутній послав вас, щоб ви мене й мого сина врятували від лютої смерти.

— Та це ти, пане Василю!? — крикнув від радісного дива князь. Отже присягаюся Богу, не пізнав би тебе в цій бороді, тільки по голосі догадався, що це старий Конашевич. Та яким побитом ти, пане-товаришу, опинився в цій халепі? А ну, хлопці, — гукнув до своїх кінників Курцевич, — розв'яжіть пана Конашевича й його сина, та не пускайте нікого з цих харцизів, що, як бачу, на них напали на дорозі. Де їх ватажок?

Княжі вершники зробили, як сказав князь, але ватажка — Сераковського — мов корова язиком злизала. Він успів зникнути.

Уривчастими словами вияснив Конашевич князеві, куди везе свого сінка, і просив його, щоб поспішив рятувати раненого педагога Вишенського, що залишився під явором у гаю біля великого шляху. Княжі вояки пов'язали гайдуків Сераковського, що були тепер тихенькі, як миші в пастці, і коляса рушила вперед, за нею віз Конашевича, а позаду вози Сераковського з награбованою здобиччю та з раненими і побитими розбійниками. Біля возів ішли пов'язані парами гайдучки, під доглядом Курцевичевих вершників.

Князь звелів поганяти коней яко мога швидче, взявши до себе в колясу обох Конашевичів. Петруся посадовили напроти двох панянок — одна була смагловата, з гарним носом з горбинкою, як у князя, з ніжними темно-карими очима і з темним пушком на горішній губі. Друга була білява, але очі мала такі, як у сестри.

— Це мої дочки, Єлисавета і Христя, — а це, мої діти, пан Конашевич із сином. З паном Конашевичем — мусите знати — не один раз доводилося мені їсти галушки й саламаха запорозьку в татарських походах.

Коляса спинилася біля гаю, де гайдучки Сераковського покинули раненого острізького педагога.

— Таточку, ми хочемо допомгти, дозвольте нам вийти з коляси, — просили обидві княжни батька. Князь кивнув головою. Княжна Єлисавета й Христя поскидали з себе дорожні киреї і порозмотували білі хустки, що охороняли їх від пороху і спеки. Петрусь побачив стрункі, повні грації, молоді дівочі постаті. Обидві були одягнені просто, в довгі сукні з легкого оксамиту, виріз біля шиї був оздоблений білою мережкою. У Єлисавети на добре розвиненому погрудді був золотий хрестик на срібнім ретязку, у Христі — дукач. На шиї у кожної висіло по разку коралів. Смагловата Єлисавета, старша і вища на зріст, перша вискочила з коляси, за нею нижча і повніша Христя, і побігли до дерева, де білів бриль Вишенського. За ними кинувся Петрусь, ледве поспішаючи за молодими ногами бистрих панянок. Єлисавета приклала руку до зів'ялого блілого обличчя Вишенського. Їй почувся холод смерти. З жалем дивилася на це гарне лице в розцвіті мужньої краси. Приклала уху близько до уст раненого, потім до серця.

— Він живий, — радісно прошептала сестрі.

— Хлопче, як тебе звуть, — звеліла Петрусеві, — принеси води.

Петрусь, мов вихор, кинувся виконати наказ княжни Єлисавети. Відчепив відро, що висіло при колясі, набрав

води з потічка і приніс до Вишенського. Гострим ножем розрізала княжна Єлисавета одіжну Вишенського. Христя допомогла знайти з нього закривавлену сорочку. З коляси принесено чистого полотна. Як наспіли вершники, князь звелів десятком своїм воякам помити руки в потоці і скубити корпію, щоб спинити корвотечу з рани. Вишинський був без пам'яті, блідий, як смерть. Зручними рухами малих енергійних рук княжна Єлисавета з допомогою сестри перев'язала рану. Знайшлася чиста біла сорочка, яку надіто на нерухомого раненого педагога. Князь звелів перенести Вишенського в колясу, що висіла між колесами на ремнях. Там його вмостили і, наказом Курцевича, погоничі пустили коней рисаком по дорозі до Острогу. В колясі поїхали з раненим обидві княжни й Петрусь.

— По приїзді в Остріг зараз прямуйте до княжого замку, просіть у його милости князя Острозького, щоб дав свого лікаря. Шкода душі християнської, — казав князь Курцевич дочкам на дорогу.

Шестеро коней легко понесло колясу, тільки курява довгим хвостом лишалася позаду і поволі осідала на пожовклій траві при дорозі. Князь Курцевич сів на віз до Конашевича. Їхали не поспішаючи, розмовляли про давно минулі й про свіжі пригоди.

— Так, кажеш, пане Василю, що сина в Острізьку школу везеш? Добра, спасенна думка. І мій син там вчиться. Отже не буде твоєму Петрусеві сумно, буде мати товариша. Нам тепер треба держатися купи, не датися на поталу іноплеменникам, як то кажуть. Турки й татари — ті готові нас стерти, змести з лиця землі, а тепер, бач, із Варшави віє неприязний вітер: хотять душу нашу взяти, віру наших предків, освячену подвигами і муками преподобних чудотворців, намагаються потоптати вороги нашого народу. Та не дамося, пане-брате!

У князя спалахнув огник завзяття в темно-карих очах, і сиві вуса ворушилися, мов грозили всім ворогам українського народу. Князь Курцевич їхав із своїми дочками зі Львова на Волинь, у свої маєтності. Бувши підстаростою Володимирським, хотів навідатись до свого начальника князя Острозького, що мав титул Володимирського старости, маршала землі Волинської і воєводи Київського. Князь Курцевич був дуже радий, що йому нагода дозволила вирвати Конашевича з рук відомого шляхтича-бандита Сераковського, зайти з Мазовії, що осів на Волині між

Кремінцем і Острогом і не давав спокою пішим і кінним, особливо ж купцям.

— Я цього пташка піймаю в свої руки, вже тепер не викрутиться пройдисвіт. Не допоможуть хитрощі й свідки в трибуналах, заплатить, як заслужив, — грозив князь Курцевич, їдучи до Острога на Конашевичевім возі.

II

В ОСТРІЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Побувши в Острозі з тиждень, старий Конашевич вернувся на свої конях додому в Самбір. Протекція князя Курцевича допомогла Петрусеві, і отець ректор дозволив прийняти хлопця в нижчу клясу — в граматику, — без іспиту.

— Видно хлопця по очах, що має розум у голові. А чи є добра воля й охота вчитися, нехай сам докаже. Як не виявить пильности в науці, то буде гуси пасти та вівці ганяти, і то робота, Богом благословена; а нам у школі туманів та лівивців не треба, — так казав старому Конашевичеві на прощання ректор, блідий чернець з чорною як смола бородою і з сухими, жовтими мов віск руками.

Василь Конашевич задержався на тиждень в Острозі з тої причини, що хотів побачити при свідомості раненого педагога Йосипа Вишенського і сказати йому „з Богом“. Три дні і три ночі боровся педагог із смертю. Уже італієць, лікар князя Острозького, хитав безнадійно головою над ліжком ослабленого великою кровотечею і гарячкою педагога. Петрусь не відходив від покою, в яким лежав Вишенський, а з ним обидві княжни — Єлисавета й Христя: пройняті духом християнського милосердя сестри старалися допомогти тяжко недужому в його смертельних муках. Велика радість була для Конашевичів і для сестер, коли на четвертий день Вишенський прокинувся і попросив води. Слабим голосом, питався, де він, і хотів знати, чи живі Конашевичі. Прийшов Петрусь із батьком до раненого, прибігли й княжни-сестри. Від свого брата Івана Курцевича, що вже один рік учився в Острізькій школі, вони багато наслухались про педагога-доміна Йосипа, улюбленця всіх спудеїв Академії. Вишенський дякував лікареві за догляд і поміч, але той сказав:

— Ось кому дякуйте, милостивим панянкам-княжнам та ще цьому хлопцеві, що з вами разом бився проти опришків.

Гляньте на їх очі: вони три ночі майже не сплять, бо по черзі сиділи день і ніч біля вашого ліжка.

Вишенський пізнав Петруся і лагідно стиснув його руку своєю зсохлою рукою, з довгими-предовгими пальцями. Глянув ясноблакитними, „херувимськими“, як казали острізькі спудей, — очима на сестер і тихо промовив:

— Одну панну пізнаю, сказав би, що княжич Іван Курцевич у білоголовських шатах. А другої панни не знаю.

Знов млість зморила раненого педагога, але не надовго. Коли прокинувся, то лікар казав дати недужому їсти, потім перев'язав рану. Не велів його турбувати.

При кінці тижня поїхав Василь Конашевич на своїх кониках у Карпатське Підгір'я до хати, попрощавшись з сином та з педагогом Вишенським. Незабаром виїхали й сестри Курцевичівни з батьком у свій замок біля Володимира. Петрусь зостався самотній у чужому місті. Тому ще більше тулювся до Вишенського, поки той видужував від тяжкої рани. Був присутній при тому, як лікар, званий „цілюриком“, витягав кулю, що засіла в тілі Вишенського під шкірою. Мусів Вишенський терпіти пекельні муки, але переносив той біль так, що й бровою не повів ані оком не моргнув, тільки зіщипив зуби та стиснув тонкі уста. Дивувався „цілюрик“:

— Та хоч застогніть, хоч Нечистого лихим словом згадайте, доміне педагог, вам же легше буде!

Вишенський мовчки усміхнувся і крутнув головою.

— Скоро вже вся школа з'їдеться до міста, — казав Вишенський Петрусеві в останніх днях серпня. Я радий їх бачити, наших спудей, і граматиків, і риторів і тих, що піїтику довбуть. Радісно, коли в клясах гомону й гуку багато, мов рій працьовитих бджіл злетівся до вулика.

В покої Вишенського тепер двері не зачинялися. Приходили старші й молодші студенти привітати хворого педагога і побажати йому скорого видужання. Одного ранку прийшов до Вишенського в багатім убранні білявий спудей-юнак, у яким Петрусь відразу пізнав брата княжни Христі, така велика була подібність між ним і сестрою. Княжич Іван Курцевич переказав педагогові привіт від своїх сестер і передав Вишенському кошик з добрими, білими, як папір, яблуками.

Тяжко було видужувати педагогові: нудився, що не може ходити, мусів лежати. Єдину мав розвагу, що, лежачи або сидячи, грав на сопілку або на флейту. Матовоніжні згуки флейти билися трепетними крилами об хо-

лодні камінні стіни, хотіли вирватися на широкі простори, над річку Горинь у волинські лісі, на луки зелені. Грав церковні пісні, як хвалу Богові, але не бракувало й пісень світських. Питався Петруся, чи він знає пісні з своєї околиці, і заграв знайому для хлопця підгірську коломийку, та розгонисту косарську пісню з Карпат:

„Ой на горі жита много,
Половина зеленого:
Пішли його женці жати,
Та й забули серпи взяти...”

Слухав хлопець голосу сопілки, що в руках Вишенського виспівувала рідну йому мелодію, і перед його духовим зором оживали гори зелені, латочки жовтого жита та ячменю, сірі смужки високого вівса, а вище в горах, під самим небом, полонини з білими й чорними вівцями, з пастухами в китарях та в широких крисанях. Просив Вишенського ще заграти підгірських пісень:

— Як слухаю, то вже мені не так смутно на душі, менше скучаю за домом, — казав Петрусь педагогові і вдячно дивився в його ясноблакитні „херувимські” очі.

Як почалася наука в школі, то вже не міг Петрусь так бути невідступно біля недужого педагога Вишенського. Найчастіше приходив із своїм товаришем Грицем Красюком, сином острівського міщанина. Красюків батько мав пекарню, і Гриць приносив з дому подарунки Вишенському: добрі свіжі паляниці, ватрушки з сиром, маковики, тощо.

— Покуштуйте, доміне, щоб ви скоріше на ноги встали, бо всі хлопці в школі за вами скучають, — казав Гриць, припрошуючи педагога до печива.

Василь Конашевич не хотів віддавати свого сина в бурсу, хоч там, через заступництво князя Курцевича, Петруся приймали безплатно. Він мав гіркі спомини про своє життя в бурсі отців єзуїтів у Кракові і хотів позбавити свого сина вічного гуку, гамору і галасу, що буває звичайно у всіх гуртових школярських приміщеннях:

— Нехай має свій куток, щоб міг подумати на самоті, помолитись, бо там у тій бурсі, як у циганським таборі, нема ніколи спокою.

Біля пекаря Красюка жила в своїй чепурній хатці старенька вдовиця-баба Гасиха. За дешеvu ціну взяла вона на квартиру з харчуванням молодого Конашевича. Мотря Гасиха, добра жінка, з підпухлими очима і круглим носом, жила тим, що робила ковбаси і продавала на торгу. Не

жаліла для Петруся своєї страви, щодня, окрім постів, мав він кільце ковбаси, чи кишку з пшоняною або гречаною кашею, ковбик, або холодець, зварений із свинячої голови та телячих ніг. Жаліла баба Мотря хлопця, що його батько послав так далеко в науку, „сиріткою” його називала.

Наука в острівській школі була від дев'ятої години ранку до дванадцятої, потім по обіді від третьої до шостої. За порядком у класах та в бурсі доглядали педагоги і ліпші ученики, — так звані „протосколи”. Науку починали молитвою — „Премудрости Наставниче”. Протоскол записував в особну книгу, хто пропустив науку без поважної причини, або хто спізнився. Того, що двічі спізнився без оправдання, виключали з школи.

— А як в школі карають за ліниство? — питався раз Петрусь свого сусіда Гриця Красюка, поспішаючи ранком до школи.

— Ба, чи ти не чув ще? Що-суботи після науки зостаються в школі ті, що не навчилися, то спудеї з пітки лушпарять, по приказу отця ректора, учеників риторики, а ритори дубасть лозинами нашого брата-граматика. Та ще й глузують, коли лозина так дошкулить, що інший закричить. Тоді ще й співають гемонські протосколи на п'ятий глас:

„Благослови, Боже, ті ліси,
Що вродили премного лози,
Юношество поучати,
Злії норови вибивати”.

— Е, тут справді не жарти в цій школі, треба шануватися, — думав Петрусь Конашевич, і взявся пильно до науки. Був уважний у класі під час науки, хоч кортіло обернутися на задню лаву, де чмихали придушеним сміхом веселі товариші, звані по грецькому „оні” (осли), і хоч як хотілося почухати пером біля вуха сусіда, що куняв, не мавши сили переступити розумом безодню шкільної премудрости. Дуже легко пішла у Петруся наука „лічби і рахування” і „землі розмірення”. Теж і мови — грецька, латинська і слов'янська — не були йому нудні. Цих мов учив педагог Йосип Вишенський та так дотепно й жваво, що й не чуєшся, як мине година.

Блідий після рани і недуги Вишенський зробився ще гарніший на лиці. Щось неземне світилося в його ясно-блакитних великих очах: і усмішка ніжних уст і високий голос — баритон чарували спудеїв острівської школи. Не був він строгий, проте його слухали.

Лінивих називав своїми власними словами: „півторак”, „душман” або „моримуха”, і при цім так докірливо дивився своїми херувимськими очима на винуватця, що лінох-неробітниця давав собі слово вчитися. В острівській школі справді не робили різниці, хто якого роду, чи багатий чи убогий. Пильні ученики сиділи на перших лавах, хоч були селянські або міщанські сини, ледачий, — чи був він князь або вельможний шляхтич, — мусів дерти штани на „ослячій лаві”.

Петрусь скоро звик до порядків і до науки в школі. З товаришами був дружній, але здержливий.

— Цей карпатський підгір'янин якийсь гордий, не знати чого носа дере. Подумаєш, велике цабе: там у них паски на Великдень з вівсяної муки печуть, а ковбаси з собачих кишок роблять, — пробували глузувати деякі товариші. Петрусь уникав розмов з такими спудеями. Був замкнений, зосереджений у собі, в своїх думках.

Педагог Вишенський полюбив Петруся і звик до нього мов до рідного. Виділяв його своєю увагою і в школі, в час науки, і поза школою. Часто цілими годинами розмовляв з хлопцем, направляв його душу до спасених думок, читав з ним і толкував книги про життя борців і мучеників за Церкву Христову. Вияснив вагу подвигу людини для визволення і оправдання своєї душі і ближніх. Раз читав з Петрусем Святе Писання і там знайшов слова: „**Аще не умреть, не оживеть**”.

— Глибока мудрість криється в цьому слові, — сказав Вишенський. Все на світі так построєне: глянть на зерно маленьке чи на жолудь, що падає з дерева: і зерно жита, засіяне в землю, і жолудь, мусить наперед умерти, згнити, і так із нього виростає нове життя. Теж і Христос умер на хресті, щоб дарувати людям нове, вічне життя. Так і наші лицарі-запорожці: умирають у боях з іноплеменниками в Диких Полях, щоб народ український міг жити на своїй землі.

При цих розмовах показував педагог Петрусеві старинні книги рукописні. Петрусь захоплено читав хроніки з розмальованими буквами, писані в давнину святими чернцями в монастирських келіях у Києві, в Луцьку, у Львові, в Холмі, в Переяславі та в інших древніх містах Землі Української. Чарувала Петруся стародавня доба, про яку оповідали літописці: походи київського князя Святослава на Болгарію і Грецію, славні діла Олега Віщого, що прибив свій щит на Царгородській Брамі, охрещення українського народу за

князя Володимира Святого, правління Ярослава, Володимира Мономаха. Читав про смутні події, як орди печенігів, половців, а пізніше татар руйнували добробут і саме життя нашого народу. Жаль стискав Петрусеве серце, що так багато довелося проливати крові українцями, щоб не загинути від меча і в неволі.

Раз Вишенський показав охочому до науки хлопцеві стародавній рукопис із золотими буквами на початку кожної сторони. Рукопис починався не зовсім зрозумілими словами: „**Не ліпо ли не бяшетъ, братіє, начати трудних повістей**”... Педагог толкував старинну мову цієї повісти про похід князя Сіверського Ігоря Святославлича на половців, про криваві січі, про неволю і втечу Ігоря з полону. Вишенський умів передати Петрусеві високу красу цієї повісти.

— Ось слухай, козаче, який дар слова дав Бог тому літописцеві:

„Комоні ржуть за Сулою... Звенить слава в Києві... Труби трубять в Новгороді...”

— Це ж тобі похід, я мов своїми очима бачу, як наші русини їдуть від Новгороду Сіверського, і від Путивля до Сули. Туман стелеться неораною цілиною, княжі вої варять кашу в казанах, повішених на тринюгах, дим пливе вгору сивими стовпами, коні, випасені і напосні холодною водою з Сули, нетерпляче тупають підковами об землю і ржуть, гаряча кров грає буйно в їх жилах. Загнали сурми, княжі хоробрі кінники рушили, далеко-далеко безлюдним степом лунає пісня, аж тирса розлягається:

— Ой у полі вітер віє, та жито половіє...

Попереду князь Ігор з братом Буй-Туром Всеволодом, кожний свою думку гадає. Молодшому, Всеволодові, вчуваються дзвони Святої Софії в Києві, що мають славити його подвиги, хоробрі діла в боях з поганцями половецькими. Старшому, Ігореві, увижається красне обличчя його княгині Ярославни, дочки Ярослава Галицького. Лишив Ігор свою княгиню в Путивлі Городі, і чує він її журливу, тиху розмову, її ласкаві слова, що сказала при розлуці: „Щасти, Боже, тобі, Ладо, в далекій дорозі, вертайся, княже, здоровий додому, а я тебе ждатиму, буду що-години за тебе і за твоїх воїв Господа Бога благати”.

Ось перша сутинка з половцями, в полі незнайомім: „**З заранія в пяток потоптаща поганія полки половецькія**”... Чуєш у самих словах тупіт кінських коней і стукіт копій об щити половецькі...

Пильно слухав Петрусь педагогові слова, серце його сповнялося гордістю, за великі діла предків. Защеміло в грудях, коли дочитався, як у неволі половецькій, у ханів Гзи і Кончака, томився хоробрий Ігор. А яка радість, коли князеві вдалося вирватися з полону! — „**Овлур свисну за рікою, дасть князю розуміти**”...

При цих розмовах згадував педагог часто славного князя Дмитра Вишневецького — основника Січі Запорозької, якого козаки прозвали Байдою. І пісні про смерть Байди в неволі турецькій навчився Петрусь від Вишенського:

— Ой у Царграді на риночку там п'є Байда горілочку...

Ще були старі козаки в Острозі, які пам'ятали безстрашного Байду, які з ним на Турка й Татарина ходили, а вернувшись з походу, з веселим князем на Січі бенкетували.

Дай мені, Боже, такої сили і відваги, кріпости духа і тіла, як наші славні предки мали, — молився щодня — ранком і ввечері Петрусь. При цій молитві йому здавалося, що якась сила надприродна входила в його серце, і він чув близько біля себе голос Буй-Тура Всеволода і князя Байди Вишневецького.

Петрусеве серце жадібно вбирало в себе книжну науку. Він мріяв про великі діла, на які наводив його думку добрий учитель — Йосип із Вишні.

Був між риторами один спудей, звався Яцко Неродович, з чорною бородавкою на носі, тому його дражнили „Бородавкою”, і він сам до того прізвища звик. Здоровий парубище, що вже курив люльку і тяг горілку, звісно, тайно від отця ректора та від педагогів. Яцко не злюбив чомусь Конашевича: все його зачіпав у школі й на вулиці.

— Докучає мені той Бородавка, не знаю, що й робити, — жалівся Петрусь Красюкові: — Не хочеться мені з ним битися.

— Е, братухо, тут нема ради. Як будеш його обминати, то не дасть тобі спокою, думатиме, що на плохого напав. Мусиш дати йому добру відсіч, хочби й кров з носа. Це вже тут такий звичай: плохого, страхуна, заклоють, а відважного, хоч може й слабшого, шанують.

Конашевич подумав: — Ну що ж, нехай буде по твоєму.

Раз після Покрови ранком, коли перший приморозок побілів зелену траву в дворі біля школи, повиходили спудей з кляси подихати свіжим леготом.

— Чи бачив ти оту цяцю-Конашевича? Ще граматику товче, а вже так високо голову дере, мов би всю богосло-

вію ковтнув, — глузував Бородавка і, підбігши по слизкій траві, штовхнув Петруся. Петрусь від несподіванки упав, а Бородавка кричить:

— Мала купа, дайте ще!

І з гуком, свистом і реготом бурсаки кинулися „робити купу”, валяючи один одного з ніг і скидаючи в один клубок ворущких рук і ніг. Дебелий Яцко Бородавка зостався зверху і гавкучим сміхом наповняв усе подвір'я. Як купа розлізлася, Петрусь став на ноги, взяв за руку Красюка і пішов з ним просто до Бородавки. Тоді Гриць:

— Бородавко, ти налазиш на мого товариша Конашевича. Кажі зараз: хочеш битись, чи миритись? Як хочеш війни, то бери собі свідка, щоб умовитися.

Бородавка згорда глянув прижмуреним оком і зморщився:

— Оце пискля хоче зо мною міряться!

— Не задавайся, Бородавко, ти знаєш, що Конашевич бився з гайдуками самого Сераковського, та ще й як! Сам ти чув від педагога Вишенського.

Бородавка невдоволено пхикнув:

— Ну, нехай буде по вашому. Курцевич буде моїм свідком.

Прийшов Курцевич, довідався, про що йде мова, і сказав Красюкові:

Не буде по правді, якщо Конашевич битиметься з Бородавкою навкулачки. У Бородавки ж кулаки як відра, він вола з ніг зіб'є. Треба, щоб у них була зброя рівна. Дамо кожному по дубочку, нехай б'ються патиками, мов лицарі мечами. Тоді не тільки сила буде рішати, але й уміння.

Того ж дня після науки у дворі біля дому Курцевича зійшлися суперники. Сильніший був Бородавка, але Конашевич був меткіший. Курцевич з Красюком дивувались, як зручно Петрусь відбивав напади Бородавки, як гнучко ухилився від ударів та бив противника по неохоронених місцях: по ногах, по боках і по плечах. Від лютости аж сльози виступили на очах Бородавки, він упрів, розхристався, а Петрусь був спокійний, мов грався і знаходив нові слабі місця у свого суперника. Уже набрався Бородавка немало синяків від міцного Петрусевого дубчика, а сам не міг гаразд влучити противника, бо все, як він замірявся, то Конашевич наставляв свою зброю і не допускав удару до себе. Не тямлячи себе від пересердя, сорому й злости, Бородавка шпурнув свій дубчик геть і кинувся з кулаками на Петруся.

— Е, братику, то не годиться! — крикнув Курцевич, і разом з Красюком почав розбороняти школярів. Взяли міцно Яцка за руки, і Курцевич сказав:

— Мусиш признатися, Бородавко, як лицарський козак, що в чеснім бою тебе переміг Конашевич. Подай йому руку, і нехай від цього дня буде між вами мир-миром.

Вістка про двобій між Бородавкою та Конашевичем розійшлася між спудеями, і повага до Петруся між товаришами збільшилася. Боялися його зачіпати. Курцевич взяв Конашевича під свою опіку і кликав його часто до себе в гості. В Острозі жила його тітка, стара дівиця княжна Курцевичівна. Ходила вся в чорному, мов монашка. Казали, що колись її нареченого, молодого князя Чорторийського, взяли в неволю татари, де він і вмер. Після того княжна не хотіла порушити вірности своєму милому, аж до смерти. Деколи до княжича приїздили сестри — Єлисавета і Христя. Тоді в старім домі над Горинем лунав дзвінкий дівочий сміх і гомін пісень при згуках струн лютні. В такі дні приходив до княжого дому несміливим кроком педагог Йосип Вишенський з Петрусем Конашевичем, бо їх обох запрошувала стара княжна до себе, щоб племінниці не нудилися. Приносив педагог свою флейту та сопілку і грав або брав лютню і співав чистим мужнім голосом. То були переважно пісні релігійного змісту, і це любила стара княжна Курцевичівна. Але молоді панянки — Єлисавета та Христя — любили світські пісні і хотіли почути, як співає педагог.

— Не знаю я веселих, більше смутні, — відмовлявся Вишенський.

— Ну, то заспівайте хоч сумної, — казала Єлисавета.

Вишенський узяв у руки лютню, перебрав несміло струни довгими пальцями і задумано дивився ясноблакитними очима на заломлену ліву брову княжни Єлисавети. Його погляд глибоко пірнув у її темнокарих очах; несподівано відчула вона, що якась таємна сила притягає її до очей педагога, солодко було їй в сяйві його „херувимського” погляду, не хотілося, щоб він спускав темні вії над очима. Вишенський на мить заплющив очі і вдарив по струнах. Єлисаветі здалося, що то з-під землі бреніли струни лютні, якийсь знайомий, десь давно-давно чутий мотив залунав у світлиці. Вона напружено ждала, хотіла почути голос Вишенського і слова пісні. Він грав мовчки і знов звів свої очі на Єлисавету.

— Та заспівайте ж, доміне педагог! Це ж має бути щось надзвичайне гарне, — просила княжна Христя.

— Не хочу вам співати всього, лиш кінець, а він дуже сумний:

Не всі тії та сади цвітуть,
Що весною розпускаються:
Не всі тії та вінчаються,
Що любляться та кохаються.

У світлиці була тільки сестри та Петрусь Конашевич. Він помітив, як гаряча кров огнем спалахнула на ніжному смагливатому обличчі княжни Єлисавети. Стояла біля вікна непорушна. Голова у неї закрутилася. Тепер неначе блискавка освітила її мозок; вона відчула в словах пісні вираз своїх почувань:

— Боже, я ж його люблю! Тепер бачу, чую це в своїм серці! Що мені робити? І він такими очима не мене дивиться...

Сказала, що болить голова, і вийшла з кімнати.

Другого дня сестри виїхали з Острога. Але незабаром княжна Єлисавета приїхала в Остріг до тітки сама. Казала, що їй нудно на селі, нема ніякого товариства. Проходячи попід вікнами дому Курцевичів, Петрусь нераз чув, як наспівувала княжна Єлисавета пісню, що співав педагог того хмарного жовтневого дня в неділю, по обіді, коли бурсаки мали волю від науки:

Не всі тії та вінчаються,
Що любляться та кохаються...

Від гострих, пильних школярських очей тяжко сховатися. Незабаром уже вся бурса говорила про те, що Вишенський ходить „на зальоти” до княжни Курцевичівни. Звісно, стереглися тільки, щоб не почув цих розмов її брат — спудей Іван Курцевич. Одного ранку якийсь бурсак намалював крейдою на таблиці в класі Вишенського, що стоїть на колінах перед панянкою, з написом грецькою та латинського мовами:

Педагоγος φίλον — Педагоγος αμανς. (Залюблений педагог).

На це навернувся в класу сам Вишенський. Граматики не встигли стерти малюнка. Вишенський прочитав і вийшов мовчки з класи. Того ж дня написав листа до Єлисавети і передав його Петрусем.

— Від кого лист, Петрусю? — питалася княжна.

— Від пана педагога Вишенського.

— А хіба він сам до нас не прийде? Завтра ж неділя.

— Пан педагог казали, що завтра не придуть. Чи йти до дому?

— Ні, почекай хвилинку, може треба буде...

Не докінчила думки, розпечатала лист, писаний виразними круглими буквами, і почала читати. Здрігнулася, кинувши оком на лист, читаючи то блідла то червоніла, була до краю схвильована. Кінчила лист і кивнула до Петруся своєю гарною головою:

— Можеш тепер йти. Дякую.

Темний пушок на її горішій губі тремтів. Як лишилася сама, то затулила очі малими своїми долонями. Думала:

— Недарма ж він співав ту сумтну пісню... Але ще поборюся з недолею за своє щастя... Пише, що він, син міщанина, нерівня мені, княжій дочці. Але серце переборює всі перешкоди, воно не хоче знати, хто якого стану. Поїду до тата, буду його благати й молити, щоб не був ворогом своїй дочці. Але що ж? Він пише, що вже давно мав у серці намір постригтися в ченці, і жалкує, що зустріч зо мною відвернула була його думку від спасенного шляху... Не може цього бути! Для раювання на землі створив його Бог, а не на нидіння в тісній келії-труні... Ох, Боже милій, поможи, настав мене, щоб не була я нещасна, навіть самотня!

Княжна Єлисавета поїхала до батька, сказала йому щирю правду, як було. Насупив густі сиві брови старий князь:

— Знайся кінь з конем, а віл з волем, — суворо процідив крізь зуби. Проте жаль йому було любові дочки своєї, жаль її сліз і горя.

— Через місяць поїду в Остріг, там порадимось з вашою тіточкою, княжною Гальшкою, — сказав дочці.

Довгий, без кінця-краю довгий був той місяць для бідолашної княжни Єлисавети. З вікна своєї світлиці вона дивилася на замерзлу річку, по якій хлопці з веселим криком ганяли киями „свинку”, дивилася на чорні, безлисті, застигли на морозі верби й вільхи, і ще чорніше ставало їй на душі. Проте в серці жевріла надія, і вечерами їй увижалися близько чарівні ясноблакитні очі острізького педагога і вчувалися слова лагідного грудного голосу, що манили-голубили, щастя-доло з другим суженим віщували.

Минув місяць, і князь, додержуючи слова, поїхав з дочкою в Остріг на раду з своєю сестрою. І княжна Христя

була рада проїздитися з батьківського дому в шумний город князів Острозьких.

Був неділеньний ранок, ще до церкви не дзвонили. Петрусь із Красюком прийшов провідати свого товариша — спудея, Курцевича, щоб разом іти на десяту годину до церкви в монастирі Святої Тройці. Обидві княжни зраділи Петрусеві, розпитували, що сталося нового за цей місяць у місті.

Тим часом старий князь радився з своєю сестрою, просив, щоб вона своїм словом допомогла „розвіяти дурниці” в голові племінниці Єлисавети. Княжна сказала:

— То вже сам Бог своєю волею розсудив. Брате мій милий, якби не було Вищої Волі, то я тобі нічим не хотіла б помагати, не відмовляла б нашої Єлисавети від тої людини, до котрої лине її серце.

— Спам'ятайся, люба сестрице, що ти говориш! Чи ж личить княжні бути за сином якогось міщанина-шевеця чи там кожум'яки?

— Брате мій єдиний, віра Христова не ділить людей на стани, всі ми рівні, однакові перед справедливим судом Божим...

Спалахнув, скипів гарячий князь Курцевич при цих сестриних словах, аж стілець під ним закрипів:

— Такої ради діждати довелось мені від рідної сестри! Замість охорони і пошанування нашого княжого роду старожитного, — ось тобі маєш...

— Не гнівайся, брате, кажу ж тобі, що вже пізно про це сперечатися. Сьогодні пан педагог прощається з світом. В монастирі будуть пострижини Вишенського в ченці. Така його воля й доля...

При цих словах у світлицю ввійшла княжна Єлисавета. Пополотніла, світ захитався перед її очима. Знеможена сіла на лавицю, оббиту кожею. Тітка Гальшка заспокоювала княжну. Дівчина притулилася до висхлої тітчиної постаті, мовчки переживала несподіване горе, важко дихала, серце у неї майже переставало битися. Княжна Гальшка гладила Єлисаветине обличчя, цілувала її, та бачила, що нема ліку на це лихо, що її спіткало.

— Тіточко, — прошептала, — я хочу побачити його... У церкві, ще в світській одежі... Ходімо.. разом... В останній раз...

Петрусь бачив, як виїхала з двору до церкви в монастирі Святої Тройці княжа карета. За склом сиділа стара княжна Гальшка і з нею поряд Єлисавета, обидві в чорному убранні. Побіг собі з Красюком за каретою. Уже дзвінниця при

манастирській церкві скликала вірних на Службу Божу. В супроводі своїх учеників ішов до церкви педагог Йосип Вишенський. Його бліде обличчя і ясноблакитні очі сяяли неземним блиском, визволеною радістю і перемогою невмирущого духа над смертним тілом. Побачив знайому карету Курцевичів біля воріт, заглядів і княжну Єлисавету. Привітно вклонився їй, перехрестився і твердим кроком попрямував по камінних сходах до церкви. Петрусь подивився на Єлисавету. Кинулася на шию до своєї тітки, тремтіла і нечутно ридала безутішним, безнадійним плачем. Коні рушили від церкви. Карета загуркотіла кованими колесами по твердій, мерзлій дорозі.

Перед тим як прощатися з світським життям, педагог Вишенський покликав до себе своїх наймилиших учеників, між ними й Петруся Конашевича, і роздарував їм усе, що вважав за непотрібне ченцеві: срібне дзеркальце і бритву дав одному, червоний козацький пояс і шапку другому. Теж роздав те, чим тишив свій слух, — лютню, флейту, сопілку і бандуру.

— Не треба мені вавилонської страсної музики, вона людей до гріха доводить. Вистачить мені чистим голосом і молитвою славити Бога милосердного і благи, щоб протиставити гріхи вільні й невольні...

Так не стало веселого, радісного педагога Йосипа. В чорній рясі з своєї манастирської келії приходив учити спудеїв острівської школи дидакал*) Іван Вишенський, замкнений, мовчазний, з похиленою головою і спущеними до землі очима під темними віями. Уже не давав жартовливих, дотепних прізвищ ученикам лінивим, не звав їх „півтораками” та „душманами”. Здавалося спудеям, що нова людина стала з колишнього педагога Йосипа. Був строгий до других і найбільше до себе, гартував свій дух до великої боротьби за цілість церкви благочестивої Східної. Бо вже стріли гартовані полетіли з Варшави, цілячи в саме серце народу українського, а все на те, щоб „Русь не була Руссю”.

Скоро після постриження Вишенського пішла по Україні чутка, що й княжна Єлисавета Курцевичівна пішла в черницю. Не послухала ні батькових уговорів, ні намов тітки Гальшки, ні благань свого брата й сестри Христі. Недовго прожила в чорній одежі, тільки два роки. Зів’яла як квітка, підрізана серпом у полі. Простий дерев’яний хрест, прикрашений дівочою білою хустиною з блакитними розво-

*) Учитель

дами, позначив її могилу. Така була послідня воля нещасливої княжни...

Минав рік за роком у науці в острівській школі. Петрусь Конашевич із граматики зробився студентом реторики, потім піітики, учився діялектики, астрономії, знав багато на пам'ять з Часословця, Псалтиря та з Євангелії. Знав і спів церковний — „хомовий” та „партесний”. Був він найвизначніший між „протосхолами” (першими учениками), читав з грецьких філософів твори Платона та Аристотеля, з істориків — Ксенофонта, Тукидида, Плутарха та інших. Коли при кінці року роздавав отець ректор нагороди пильнішим, успішним спудеям, то в їх числі завжди на першій місці стояло ім'я Петра Конашевича. Із скромного трохи замкнутого в собі хлопця виріс високий юнак з широкими плечима, сміливим, відкритим поглядом сірозелених очей, з русими вусиками. Зачитувався Плутарховими „рівнобіжними життєписами”, переживав у душі пригоди Олександра Македонського, Алкибіяда, Ганнібала, Перикла, Цезара та інших визначних діячів греко-римського світа. Приязнь між ним та ченцем дидаскалом Іваном Вишенським за роки науки виросла ще більше:

— Бог тобі дав, юначе, розум і силу тілесну. Не змарнуй цих дарів Неба, послужи по мірі сили своєму народові і святій церкві. Чорні хмари зібралися над нашою благочестивою Україною-Руссю, мов льви рикаючі, шукають вороги жертви своєї на нашій землі. Не даймося! Борімося і словом і ділом за своє право і за спасіння душ наших, — так не один раз казав чернець Іван Вишенський своєму вихованцеві. Бачив він, що князі й великі пани українські покидають свою віру й народ, переходять на польське, і видюцим оком направив думку Конашевича на Військо Запорізьке:

— Бачу, бачу, Петре, — там росте та сила, що на ній вибудується новий, міцний і величний храм нашої балагочестивої церкви. Ось уже відібрав Рим у нас єпископів, забирає Варшава церкви й монастирі, віра наша старинна потоптана. Польща хоче панувати не тільки над нашими тілами, але й над душами. І прийде час, коли з апостольських престолів, від східних патріархів, пролунає до тебе голос святительський:

„Петре, паси мої вівці!”

Гляди ж, не змарнуй моїх надій, що на тебе покладаю. На Запорожжя, між козаки, веде твоя дорога, маєш запалити між степовим лицарством негасиме огнище боротьби за нашу предківську віру.

— А ви, пане дидакале, не підете на Запорожжя? — питався Конашевич Вишенського.

Чернець тяжко зідхнув:

— Милий мені рідний край, але хочу ще відбути один подвиг, помолитися за Україну між монахами-схимниками на святій Ахтонській Горі. Буду там благати Господа милосердного за нашу церкву і за народ наш, щоб Всемогучий не дав нас на поталу чужинцям...

Був похмурий осінній день. Пожовкле листя сипалося з осокорів, з берестків і кленів. Вітер горнув листя сильними поривами — мов лопатою, а воно шуміло неначе морські хвилі. Того дня вийшов із Острога бідно вдягнений чернець Іван, у постолах, з клунком за плечима, з великою палицею-посохом у руках. Напередодні він попрощався з своїми вихованцями, поблагословив їх і прямував через Львів та через Волощину до Святої Ахтонської Горі.

Конашевич почув себе тепер самотнім сиротою в Острозі. Вже не було з ким розмовляти до глибокої ночі так щиро й захоплено про церковні та світські діла, як, бувало, в монастирській келії Вишенського, де сухий чебрець, васильки, полинь і олива творили своїми пахощами настрої, що веде людину вгору, до неба, до вічності й безсмертя.

І останній рік науки в школі кінчався.

Настала тепла весна, за нею гаряче літо, спорожніли бурса і школа в Острозі. Молодий князь Курцевич з Петром Конашевичем і Грицем Красюком, кінчивши науку, збиралися їхати на Наддніпрянські землі до козаків запорізьких. Разом із ними виїхала княжна Гальшка Курцевичівна з своєю племінницею Христею до Білої Церкви, де був старостою князь Дмитро Курцевич, — брат Володимирського підстарости.

III

НА СІЧ

Юнаки аж тепер, виїхавши за мури й вали міста Острога, відчули, що минули роки науки і суворої дисципліни в школі, і що вони вільні, можуть зробити з своїм життям так, як кому подобається.

— Мені, хлопці, здається, мов я вдруге на світ народився, — казав Гриць Красюк. — Ось візьму, стану на цій могилі на руки догори ногами, та й стоятиму хоч цілий день. Хто мені заборонить?

Конашевич з Курцевичем сміялися з цієї забаванки:

— Ану спробуй, Грицю, побачиш, що недовго встоїш на руках. І на одній нозі години не простоїш, а то хочеш цілий день униз головою. Не дуже вповай на цю вільність. Якраз попадешся татаринів на аркан, — казав товаришеві Петро.

Дорогою різні думки роїлися в Петровій голові. Недавно, на Великдень, повмирали за один тиждень його батько й мати. Зосталася на господарстві старша сестра, що була замужем за шляхтичем Голубом. По скінченні науки в Острозі навідався Петро додому, відправив панахиду за батьком і матір'ю. Сиротою почув себе в рідній хаті і в світі.

— Що мені робити дома? І згадав слова дидаскала Вишенського про Запоріжжя.

— Десь там мої брати козакують, — думав собі. Брати його Роман і Данило так покозачилися, що вже додому не верталися, не хотіли їсти пісного підгірського хліба. Сестра казала Петрові, що раз були в Самборі козаки запорізькі: оповідали, що Роман і Данило були разом з гетьманом Лободою та Наливайком, билися з коронним польським військом. Після того не було чути нічого про братів. Чи вони живі zostалися після страшної різни на Солоницькім полі під Лубнями 1596 року, чи полягли смертю хоробрих, — ніхто не знав.

— Піду на Січ, за Пороги, може знайду своїх братів, — гадав собі Петро Конашевич. Ще перед від'їздом з Острогу на Самбірщину умовлявся він з Курцевичем та з Красноком, щоб разом вирушити в широкий світ. Курцевича манила Італія з її наукою та мистецтвом, хотів побачити ту країну, де колись жили Ціцерон, Гораций, Помпей і Цезар. Краснока та Конашевича більше тягло на Схід, до Дніпра:

— Там, — казав Петро до Курцевича, — Ціцерони та Вергілії, а по нашій Україні ходив пішки сам батько історії — грек Геродот. У них Сенека філософ, а на Україні за 5 віків до Христа був скит-філософ Анахарсис. Попереду пізнаймо добре свій рідний край, а потім і в чужі землі заглянемо.

Була ще одна причина, що Конашевич не хотів виїздити з України на чужину. Але ця причина сиділа так глибоко в його серці, що ніхто про неї й не догадувався. Було так: поки Петро вчився в Острівській школі, із малої дівчини Христі, з темнокарими очима та з яснорусими косами, виросла пишна вродою панна, хороша, як гарний майовий день. Смерть сестри Єлисавети не минула для неї без сліду: вона почувала себе самотньою в рідному домі, нудьгувала. Брат учився в Острозі, батько рідко бував дома, все їздив на свій старостинський уряд у Володимир. Деколи старий князь відсилав свою дочку в Остріг до тітки Гальшки. Тоді до Курцевичів приходив Конашевич з Красноком. Згадували Вишенського та давню пригоду з гайдуками Сераковського на великій дорозі. Сірозелені очі спудея Конашевича часто зустрічалися з темнокарими очима княжни Христі, і вони обоє чули, що якась чарівна струна починає ніжним тоном гомоніти від серця до серця: так степовий вітер ледве чутно грає невидимим крилом по сиво-білій сухій тирсі в гарячий літній день, коли вівці в отарі стоять недвижно, похиливши напечені сонцем голови до землі, і тільки малі рухомі кружала в траві віщують недалеко бурю.

Як приїздила княжна Христа до тітки в Остріг, то все оживало й молоділо в княжій домі. До Івана Курцевича сходилися його товариші — спудеї, а до Христі прибігали її подруги й приятельки — острожанки. Лунали пісні, грала бандура дидаскала Вишенського в руках Конашевича, від танців вгинався поміст у княжих світлицях.

— По той бік гора,
а по сей друга:
поміж тими крутими горами
сходила зоря, —

заграв свою підгірську мелодію Конашевич і думав, пильно глянувши в Христині темнокарі очі: — Буде моя, чи не буде? Як заплющить зараз очі, — значить буде.

Мовби вгадавши Петрову думку, Христя почервоніла, як мак, і намить заплющила очі.

— Ні, нічого не буду їй казати, — міркував собі Конашевич. Палкої вдачі Курцевичі, уперті: ломляться, а не згинаються. Якщо Христя до мене не байдужа, а старий князь скаже своє „ні”, то не хотів би я, щоб і вона пішла сестриним слідом. Нехай час буде лікарем наших турбот. Піду на Запоріжжя, здобуду слави в походах і боях, тоді не буде гордий князь казати, що я — нерівня його дочці.

Як виїздила Христя з тіткою до Білої Церкви, то виряжали їх брат Іван Курцевич та Конашевич з Красюком. Княжна знала, що юнаки збираються на Запоріжжя, і була задумана й сумна. Перед від'їздом зосталася на самоті в дворі біля річки з Конашевичем. Питалася, чи буде скучати за своїми знайомими в Острозі.

— Я мабуть буду скучати і нудьгувати, та чи хто мене тут згадає? — казав Петро. Христя мовчала. В її темнокарих очах щось заблищало.

Тоді Петро:

— Моя хороша Христе! Дайте мені два роки часу. Як не вернуся, — значить пропав. А коли буду живий і прийду до вашого батенька, то нашому щастю не буде перепон.

Сяйво надії освітило її очі:

— Ось Петре, моя хустина. Нехай Бог вам допомагає. А я буду ждати не два роки, а як треба, то й двадцять два..

— Христе, — почувся тонкий голос тітки Гальшки, — вже вози готові. Іди, помолимося на дорогу.

Через годину коляса з возами та з кінними вояками князя Курцевича покинула Остріг. В супроводі були й три товариші-спудей. Умовилися, що доїдуть до Білої Церкви разом з княжнами — старою і молодою, — а відтіль самі рушать на Січ Запорізьку. Їдучи, спудей розмовляли між собою про тодішні церковні спори між римською та грецькою церквою на Україні. Згадували Вишенського, що прислав своє „Обличеніє діавола миродержця”, направлене проти тих, що покинули свою віру і перекинулися до поляків.

— Той уміє допекти! Як прочитаєш, то аж гаряче робиться в голові. Дав же Бог такий дар слова людині! — захоплювався молодий князь Курцевич.

— Це святий чоловік, наш педагог, — промовив Петро. Тільки мені якось дивно, що він, вишколений Платоною філософією та діалектикою Аристотеля, тепер з Ахтонської гори кидає громи на старовинну грецьку й римську освіту. Та ж сам апостол Павло мав велике знання грецької філософії, і вона йому нічим не пошкодила, тільки помагала. Чом би мали цуратися грецької та римської науки ми? З самою церковно-слов'янською мовою, як її не хвали, далеко не заїдеш...

Юнаки були добре озброєні, Конашевич був на батьківським сірім коні, Красюкові подарував коня доброго із власного табуна Курцевич. Окрім самопалів, шабель та списів юнаки, за прикладом Конашевича, взяли з собою луки і сагайдаки з стрілами. В Острівській школі не занедбувалася й воєнна наука, слудей часто робили вправи в стрілянні з гармат і рушниць, їздили на конях, пробували, як далеко летять стріли з луків. При тих вправах найметкіше посилав стріли Петро Конашевич, що не розлучався з своїм луком і сагайдаком у час, вільний від науки. Тим то й прозвали його товариші в школі „Сагайдачним”, і це прізвисько вживалося частіше, чим його природне ім'я — Конашевич.

Під Білою Церквою розпроцалися юнаки з княжнами і рушили самі на південний схід, на Запоріжжя. Були саме жнива, на нивах дзвеніли коси, і блищали гострі серпи. Хлібороби поспішали жати і в'язати снопи. Мало було чути розмов та співу. Знали, що саме в жнива, коли люди розходяться по своїх нивах, татари люблять наїздити на Україну, щоб забирати „ясир” (невільників). Тому між нивами на могилах і горбках увесь час стояли озброєні вартіві з наготовленими снопами соломи або з смоляними бочками, щоб запалити, коли б наближалася орда. Косарі не виходили в поле без рушниць та іншої зброї. Якщо ординці приходили так несподівано, що не було можна втекти в городки або в оборонні замочки, то люди ховалися в свої малі твердині, вимуровані всюди між нивами з глини, з бійницями для стріляння з рушниць і луків.

— Помагай вам, Боже, — казали острожани, коли здибали за Богуславом женців при дорозі.

— Спасибі, дай Боже здоров'я й вам, — відповідали косарі. — Чи далеко ідете?

— Та на Запоріжжя.

— От і добре. Так як зустрінете там мого сина, Михайла Дорошенка, то передайте поклін від мене, — казав старий вусатий чоловік, по козацькому вбраний.

— Добре, передамо. А який він, старшого віку, чи молодий?

— Та такий може, як ви. Торік кінчив науку в Братській школі у Львові, та й пішов на Січ, щоб не звали товариші пічкуром. Ми, бачте, здавна козакуємо, — хвалився старий Дорошенко.

Дорошкові косарі та женці саме сідали полуднувати над високим берегом малої річки. У тихій воді скидалася риба.

— Сідайте, панове-молодці, до нас полуднувати. Вам же далека дорога стелиться, — казав гостинний старий заporожець Дорошенко.

Юнаки дякували і сіли біля рушника, на яким були скибки білої пухкої паляниці, сушена риба-тарань, свіжа зелена цибуля й редька. Було й сало, добре висолене. Жниці — все молоді дівчата й молодіці з загорілими від сонця щоками, веселими цікавими очима поглядали на острізких юнаків. Жваві цокотухи розбалакалися з мандрівниками, на жарти відповідали жартами, питали, як кого звуть. Жалкували, що нема молодого Михайла Дорошенка.

— Той умів людей на сміх підіймати. Бувало йдеш та й поздоровкаєшся до нього — „Боже поможи”, а він до прикладу відповідає: „Так і кажи”. Так як ухопить за руки, то вже не вирвешся від нього, такі пальці, мов залізо тверді.

— Ти, Вівде, мов нарікаєш на Михайла, а мабуть не від того, щоб ще вхопив тебе не тільки за руки, а може щоб і до серця міцно пригорнув, — сміялися дівчата.

Вівдя почервоніла і нічого не сказала.

Курцевич і Красюк, розмовляючи з жницями, і самі пробували силу своїх пальців на поколених снопами та остюками дівочих руках. Тільки Петро був мовчазний і замислившись курих люльку.

Дивися, Мокрино, яке диво: Курцевич не курець, а Сагайдачний курить, як з димаря. Чи не чудасія? — казала чепурна чорнобрива дівка, що дуже вподобала Петрові сірозелені очі і хотіла як небудь його зачепити.

— Він мабуть в ченці збирається, бачиш, насупився, як той сич. Це такий, що за свою люльку й найкращу дівку проміняє, — реготалася Мокрина.

Не вслухався в ці жарти й дотепи Петро, думав про Христю. Смутний погляд її темнокарих очей при розлуці на дорозі коло Білої Церкви все йому ввижався, виринали в пам'яті руса коса і червоні коралі та золотий дукач на білій шії.

Старий Дорошенко пішов до сусідніх женців, і в дівчат дужче розв'язалися язики.

— Бачите, він на мене й не подивиться, той Сагайдачний, чи як там він зветься, — удаючи, що плаче, казала чепурна чорноброва дівка Марія: — Тільки з люльки хмарою дим пускає...

Зубата Мокрина підхопила:

— Чекай, сестричко, давай складемо пісню цим хлопцям на дорогу, буде Петро пам'ятати, як гордувати нашими дівчатами. Похвалимо Дорошенка, бо був до нас приятний, а цього... Мокрина почала щось шептати Марії, обидві здержували сміх, щось тихенько наспівували, а потім почали голосно:

— Ой на горі та женці жнуть,
а поїд горою ярм-долиною
козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
веде своє військо славне Запорізьке
хорошенько.
А позаду Сагайдачний,
що проміняв дівку за тютюн, за люльку,
необачний.

Челядь перше слухала уважно задьористу, веселу пісню, а при кінці всі почали реготатися:

— Ну й, Мокрина! А бодай тебе Бог любив! От утяла, аж пальці знати!

— Ще, ще заспівайте, і ми хочемо навчитися, — просили дівчата Мокрину й Марію. Бадьора, бойова пісня залунала над нивами й гаями, понад степовою безіменною річкою, розлилася широким Дніпром по всій козацькій Україні і поплила в Лиман до Чорного моря.

Сміявся й Сагайдачний від щирого серця:

— Оце так жіноча помста, — казав до Марії й Мокрини. Я й не знав, що тут дівки такі гострі на язик. Ну, нехай колись зустрінємось, то й я вам віддячу, такої заспіваю, що вуха затулятимете.

— Гей, жниці й косарі, не виляйте, до роботи ставайте, — загукали з сусідніх нив.

Юнаки подякували старому Дорошенкові за підвечірок, попрощалися з ним та з веселими дівчатами і сіли на коні.

— Гей, Сагайдачний, візьми з собою котрусь на Запоріжжя, — гукали дівчата і сміялися білими здоровими зубами.

— Спасибі, мені й люльки вистачить, вона не плаче, не моргає бровами, і їсти не просить, — усміхаючись до Марії казав Петро.

Поспішали на Січ, аж коні почали приставати. Біля Тясмина зустріли наполоханих людей, казали, що того дня ранком гнали татари ясир з України, дець аж з-під Білої Церкви. У Петра Конашевича защеміло серце, мов би чуло біду.

— Це ж туди поїхала Христя з старою княжною...

IV

МІЖ ЗАПОРОЖЦЯМИ

Наближаючись до Січі, юнаки переночували у старого козака, що жив самотньо в глибокій балці, зарослій терном, дикими грушами та всякими кущами. Запорожець гостинно привітав подорожніх з Волині, нагодував їх і дав коням сіна:

— Вибачайте, що хліба нема, це вже таке життя на Запоріжжі, що хліб у нас як ласощі. Зате рибою та м'ясом надолужуємо. Я собі ще й тим помагаю, що скопав городець у хащах, то маю всього: і кавуни, і гарбузи, і дині, а вже про городину, то нічого й казати: всього доволі, їж, хоч розпережися. На пісні дні у мене є олія, бо я трохи рижю засіяв.

Старий запорожець був дуже набожний і додержував усіх правил і постів церковних.

— Не для себе трудимося, — казав, — для Бога, для церкви Христової муки приймаємо в боях із Татариним і Турком. Не для самих жупанів та цехинів турецьких ходимо на Чорне море, а на те, щоб вирвати з неволі бусурменської невинні християнські душі. Ото — заслуга перед Богом, це діло, ласкою Всевишнього благословенне!

Петро казав Курцевичеві та Красюкові, як виїхали від Ковалевого бурдюга, подякувавши йому за хліб-сіль:

— Ось вам пустинник. Але він не відцурався світа, він живе радіщами й турботами Січового Братства.

Думки не кінчив. Згадав Вишенського, що замкнувся на високій Ахтонській Горі, далеко від Рідного Краю. За нього додумане до кінця сказав Красюк:

— От якби тут наш дидаскал оселився! Був би нам добрим порадником та більше зробив би і для людей і для спокою своєї власної душі.

Запорізький кіш був тоді на острові Базавлуці, на Чортомлицькій Дніприці. Туди прямували острізькі юнаки. Як перед їхніми очима заблищала здалека синя Дніпрова вода, юнацькі серця радісно почали битися.

— Ось вона — козацька держава в степах, що не піддається татарській і турецькій силі, посилає своїх молодців у походи, переймає кримських грабіжників-людоловів, що викрадають ясира з України.

На Січі знайшли острожани земляків і знайомих. Яцко Неродович-Бородавка радісно привітав товаришів. Він уже три роки козакував, бо, як казав жартуючи в школі, „убояся бездни премудрости”, пішов на Січ. Не було звичаєм на Запоріжжі виявляти свої почування, жаль, смуток чи надмірну радість. Тим то й Бородавка на другий день по приїзді земляків на Січ сказав байдужим голосом Курцевичеві при інших острожанях:

— Знаєш, твою сестру взяли татари. Наші козаки гналися за ордою, частину ясира відбили, але княжна Христя осталася в неволі.

Сагайдачний зблід.

— Таки серце правду чуло, — подумав з гірким болем у грудях.

Підійшов до них високий запорожець Михайло Дорошенко, якому острожани привезли поклін від батька. Був русявий, довгобразий, з рівним носом і чорними бровами, що дугами спиналися над великими синіми очима.

— Нова новина, дорогі земляки: здається, буде незабаром похід на татар і турків. Полем і морем. Тільки — нікому ані чичирк! Це мені сказав писар військовий як таємницю, та ви ж не даром товкли в школі реторику, діалектику і політику, знаєте, що слово — срібло, а мовчання — золото...

Петро Сагайдачний почув холод у пальцях, мовби у нього руки потерпли. Думав:

— Є ще надія. Може вдасться напасти на її слід. Чом ти, моя доле неласкава, не дала мені покласти голову, обороняючи мою милу, єдину в світі Христю? Ось воно — наше життя — „юдоль печали”, як каже Ахтонський чернець Вишенський...

На Січі знайшов Конашевич і свого брата Данила. Зрадив Данило Петрові, зараз повів його з товаришами-острожанами до свого курінного, та ще хотів похвалитися молоденьким братом і перед самим гетьманом.

— А де ж наш Роман? — питався Петро свого брата.

У Данила брови заїхали високо на лоб, аж до довгої чуприни, що гадюкою крутилася на блискучій голеній голові:

— Не вернувся, сердяга, із походу на Волость. Були ми з Лободою та з Наливайком під Лубнями, — тихо сказав

братові Данило, і смуток хмаркою затуманив його карі очі, такі, як були у старій Конашевички.

На жаль, і я тебе, Даниле, не можу потішити веселою вісткою з дому, — почав Петро.

— Я вже знаю, — ще тихшим голосом промовив Данило.
— Що ж, така Божа воля.

Між запорожцями на Січі недавні острізькі спудеї найбільше уподобали Михайла Дорошенка. Дуже зрадив, що принесли йому вістку і привіт від батька. Ходив з ними Базавлуцьким островом, розказував про січові порядки.

Юнаки дивилися на військові гармати, що стояли під накриттям від дощу. Було там багато куль, і гармаші та ковалі виробляли в огненних печях нові кулі.

— Як був тут посол від німецького цісаря Рудольфа, та як заграли наші гармати, то мусів аж вуха затуляти, — хвалився Дорошенко.

На валу, над самим берегом Дніпра, застали юнаки запорожців — музик, що грали на трубах — великих і малих, під командою жвавого чорнявого диригента:

— Хлопці, дивіться на мою паличку, щоб не їхав один до ліса, а другий до біса, — кричав диригент.

Махнув паличкою, і залунала з мідноголосих труб знайома острізьким юнакам пісня. Красюк штовхнув Петра під бік і почав приспівувати:

— Попереду Дорошенко...

А позаду Сагайдачний...

— Чи не Иродові дівчата: до готової пісні приклали інші слова! — думав Петро Конашевич.

У курінь його записано Сагайдачним, бо вже був один брат Данило Конашевич, то щоб не було плутанини.

— Вибирай собі якенебудь інше ім'я, поки самі запорожці тебе не охрестили по своєму. Бо у нас іноді приліплять таке прізвище, що аж папір червоніє, — казав Петрові писар.

— То нехай уже буде так, як мене прозвали в Острозі, — Сагайдачний.

Красюк сказав Дорошенкові, як дівчата з його села взяли на баса Сагайдачного. Нові слова, доложені до запорізької пісні, вподобалися козакам на Січі. Часто бачили, як Дорошенко, що заприятелював з новими січовиками з Волині, ходить із Сагайдачним, то вже ніхто не дивувався, що в веселій і жвавій пісні про цих двох товаришів згадувалося. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного ходила від куреня до куреня, і дехто ще й свої слова до неї доточував.

V

ГЕТЬМАН КІШКА

Тоді на Січі гетьманував Самійло Кішка. Не хотіли запорожці іншого гетьмана, тільки Кішку. Був він непоказний, просто вдягнений, сухий і невисокий, з рідкими сивими вусами та з мутно-жовтими очима.

— Ти дивись, брате, такий гетьман! Та його наш Бородавка мабуть нігтем би роздавив, такий сухорлявий та миршавий. Не знати, в чому душа держиться, — казав Красюк Сагайдачному, побувавши у гетьмана з Данилом Конашевичем. Дорошенко, почувши ці слова, засміявся:

— Не вважай, пане товаришу, на зріст, бо не в тому сила. Ось як буде козацька рада, та послухаєш, що і як говоритиме гетьман, то й побачиш, що не дарма його вибирають наші запорожці на гетьманський уряд.

Від Дорошенка почули острожани, що Самійло Кішка довгий час був у турецькій неволі і недавно щасливою нагодою відтіль вирвався.

— Та нащо вам розказувати, ходімо до кобзарів. Побачили сліпого кобзаря, діда-запорожця, взяли в шинок, почастували чаркою доброї запіканки. Хитаючи сивою головою в такт до думи, заграв і заспівав запорожець. Невидючі очі оживали під густими кошлатими бровами, сильні гнучкі пальці бистро бігали по дзвінких струнах кобзи. Жаль, біль, нелюдські муки в неволі, уперту відвагу, незломну надію і захоплену радість запорожців, визволених із турецького рабства, умів грою і співом показати старий кобзар:

— Ой із города із Трапезонта виступала галера
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана
Злotosиніми киндяками*) побивана;
а другим цвітом процвітана —

---

*) Стрічками

гарматами рещтована;
третім цвітом процвітана —
турецькою білою габою покривана...

Так почав думу про гетьмана Самійла Кішку запорізький кобзар. Грав і співав про те, як турецький Алкан-баша їхав на своїй багатій галері з військом-яничарами до кримських городів Кафи та до Козлова, поспішав „до дівки-санджаківни на зальоти”.

А то переставав старий грати, оповідав простою, не віршованою мовою: як на тій галері було бідного невільника до чотирьохсот, а між ними сам Кішка Самійло, гетьман запорозький. А над запорожцями, що гребли веслами під доглядом жорстоких підганячів, старшим був поставлений наш українець таки,

— Лях — потурнак,
кльошник галерський,
сотник переяславський,
недовірок християнський.

Та й приснився Алканові-баші сон: неначе б його розцвічена-мальована галера вся обідрана стоїть, турки-яничари мертві-порубані, невільники-запорожці на волі, а його самого, Алкана-башу

— гетьман Кішка
на три части розтяв,
в Чорне море пометав...

Засмутився Алкан-баша, питався у своїх турків, хто йому його дивний сон витолкує-відгадає. То лях-потурнак не довго думав, сказав турецькому баші:

— Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати;
Скажи мені получше бідного невільника доглядати
з ряду до ряду сажати,
по два по три старії кайдани і новії справляти,
на руки на ноги надівати.

А все ж не дуже повірив Алкан-баша недовірковій християнському, своєму кльошникові. Як вийшов у Козлові на беріг, то послав назад на галеру двох турків, щоб прислухалися, про що розмовлятиме лях-потурнак із запорожцями. Почули вони, як гетьман Кішка просився у кльошника, щоб на хвилину хоч старшинам козацьким відімкнув тяжкі кайдани. Та на те лях-потурнак, бувший запорожець, відмовив:

— Ой, Кішко Самійле,
гетьмане запорозький,
батьку козацький!
Добре ти учини:
віру християнську
під нозі потопчи,
хрест на собі поломи!
Як будеш віру християнську під ноги топтати,
будеш у нашого пана молодого за рідного брата про-
бувати.

Та не послухав Самійло Кішка улесливих слів зрадника-
потурнака:

— Ой ляше-потурначе,
кльошнику галерський,
сотнику переяславський,
недовірку християнський!
Бодай же ти не дїждав,
щоб я віру християнську під ноги топтав!
Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,
а буду в землі козацькій голову християнську покладати.
Ваша віра — погана,
Земля проклята! —

І бачили розвідники Алкана-баші, що лях-потурнак,
розгніваний тими словами:

„Кішку Самійла у щоку затинає”...

То ж слуги Алкана-баші принесли радісну вістку своєму
панові, що він доброго кльошника має, бо самого Самійла
Кішку, гетьмана запорозького на турецьку віру підмовляє.

Та й у найгіршого злочинця і зрадника бувають хвилини,
коли в його душі прокинеться-заговорить совість, не дає
вона спокою, перебиває сон і ворушиться мов те зінське щеня,
що вертить собі нори глибоко під землею, викидаючи чорний
материк наверх. Теж і в ляха-потурнака, що дістав у подару-
нок дорогі меди-вина від Алкана-баші і підшив, —

Стали умисли козацьку голову розбивати:
Господи! єсть у мене що і спити і сходити,
тільки ні з ким об вірі християнській розговорити.

Пішов тоді лях-потурнак до Самійла Кішки, наливав
йому в кубки дорогі напитки, частував як приятеля. Не пив
Кішка дорогих папитків, виливав то за пазуху, то в рукава,
а кльошник турецький та напився, що й з ніг звалився.

Тоді Кішка взяв від сонного ляха-потурнака ключі, понідмакав замки в кайданах. Та не велів запорожцям тих кайданив з ніг скидати, щоб не побачив Алкан-баша, як вернеться з гостей від дівки-санджаківни.

Прийшов Алкан-баша на галеру, побачив, що його вірний копошник лях-потурнак підгуляв, звелів своїм яничарам оглянути, чи добре приковані невільники-запорожці на своїх місцях. Не помітили турки-яничари нічого, безпечно ліг собі спати Алкан-баша з своїми вояками. Як настала полупочна година, тоді дав знак Самійло Кішка, гетьман запорозький, братам-невільникам. Тихесенько повкидали вони кайдани в море, порубали турків, що безпечно, без страху спали, а самого Алкана-башу гетьман Кішка

на три части розтяв,
у Чорнеє море пометав.

Тільки не велів ляха-потурнака убивати, бо хотів, щоб він поміг вивести галеру до українського берега.

І справді, поміг потурнак, бувший сотник переяславський, запорожцям проїхати в рідний край. На Січі вітали козаки визволених братів:

Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла поздоровляли:
здоров, — кажуть, — здоров Кішко Самійле,
гетьмане запорозький!
Не загинув еси у неволі,
не загинеш із нами — козаками й на волі!

Пильно слухали юнаки старого кобзаря, ні одного слова не пропустили.

— Так ось який гетьман Самійло Кішка! — сказав Красюк, як кобзар кінчив свою думу-оповідання.

— А що зробили з тим ляхом-потурнаком? — питався Сагайдачний.

Кобзар пояснив: — Привезли його на Кіш, судили і таки не покарали смертю, помилувала його рада. Там він узяв на себе покуту досмертну. Десь оселився в нетрях і хащах на Запоріжжі, відмолює великий гріх свій. Деколи їздить до нього гетьман Кішка, як треба розпитатися, на яке місто турецьке найвигідніше напасти.

— Знаєш, що я думаю? — казав Сагайдачний до Курцевича.

— А що?

— Треба нам добитися до того потурнака? Він може нам порадити, де шукати Христю.

Другого дня розвідали, як пройти до потурнака, бувшого сотника переяславського. В глибокім каменистім яру, в хатцях, де на схилах ріс полинь, а на солонцях зеленіла чаполоч, викопав собі бурдюг — землянку старий грішник. Кайданами тяжкими обвішав свої руки й ноги, в кайданах спав і працював: бив кайлом скелю, хотів у твердому сірому камені видовбати місце для церковці і для свого вічного спочинку — труни. Сива борода і сиве волосся кошлатою, нечесаною гривною висіло кругом голови та обличчя. Тільки червоні від сліз і молитви очі блищали несамовитим огником.

Довідавшись, чого юнаки до нього прийшли, сказав:

— Гей, хлопці-молодці, невесела моя рада. Якщо вашу сестру взято недавно, то ще буде деякий час у Кафі. Коли б туди могло піти запорозьке військо, то визволило б немало християнських душ. А так, — де її шукати? Добре, як продадуть у християнську землю. А як вона впаде в око котромусь баші, то вже тоді пиши — пропало.

Кривавилося серце у Сагайдачного, як вертався з Курцевичем від бувшого потурнака на Січ. Знайшлися на Запоріжжі такі козаки, що вміли розвідувати про долю бранців у Криму. Прокрадалися через Сиваш, минувши укріплений Перекоп, і в татарській одежі заходили аж у Кафу, в те місто, де татари продавали мов худобу бранців з України, з Московщини, з Польщі та з Кавказу. Не принесли розвідники ніякої певної вістки про княжну Христю. В Кафі її не було. Одні казали, що якийсь вельможний італієць викупив її у татар і повіз з собою в свій край. Другі, — що Христю взяв до себе за жінку якийсь мурза татарський.

Не хотів вірити цим чуткам Сагайдачний. Проте, порадившись з Курцевичем, рішили: нехай князь Іван через німецькі землі їде в Італію шукати Христі. Сагайдачний, в надії, що Христя в неволі в Криму, збирався разом з військом у похід на ворогів Христової віри.

* * *

Минув рік, минув і другий, не було вістки від княжича Курцевича. За цей час Сагайдачний показав себе неабияким воїном і на полі і на морі. Не було такого одчайдушного підприємства, до якого б він не пристав.

— А може її знайду! — тішив роз'ятрене серце надією.

— Той Сагайдачний як вовкулака кидається на татар і турків, — казали запорожці.

— То, пане-брате, не без причини: має якесь пересердя на невірних. Гляди, чи не вкрадено йому красної дівки на Волості, — гомоніли козаки, бачивши небувале завзяття Сагайдачного на татар.

На третій рік прийшла вістка від Івана Курцевича з Італії. Писав, що знайшов сестру аж у місті Падуї. Та не приніс цей лист радості Сагайдачному, бо довідався з нього, що Христия мусіла одружитися з італійським графом, що її викупив. Позеленіло в очах у Петра. Мовчки дочитав письмо, кусаючи губи. Про себе Курцевич повідомляв, що вчиться в університеті в Падуї, що він там не один з України. Хвалився, що дуже дивував італійців, коли підписався в університеті по-українському.

Тиждень ходив Сагайдачний по Січі сам не свій. Не знаходив собі місця. Тікав від товаришів, навіть від Дорошенка та Красюка, з якими звичайно не розлучався. Брав рушницю та лук із сагайдаком і виходив у степ. Стріляв диких птахів, що літали над ярами й балками. Бувши на самоті, дужим голосом заводив сумну мелодію — „Ой не шуми луже, зелений байраче”. Безнадійно махав рукою, коли доводив пісню до кінця.

Все ж почував, що йому легше на самоті в степу. Зайшов раз до старого самітника Коваля.

— З тобою, козаче, щось недобре діється, — казав Коваль до Сагайдачного. Ти змарнів, схуд. Чи не лежав ти, часом, хворий?

— Ні, діду, я здоровий.

— Кажі правду, бо з твого лица бачу, що не все гаразд у тебе.

Нерішучим голосом розказав Петро, що було і що сталося з Христею.

Похитав головою старий запорожець:

— Не нарікай, козаче, на долю, всі ми під владою Божою ходимо. Не змінити передвічних законів нашої судьби. І життя наше — людська доля, — як биліна в степу виростає: „Чоловік — як трава, дні його”, — писано в Божих книгах. То ж наповнимо наші дні невинним трудом для нашої нещасливої України. Мов та чайка, що вивела пташенята над широким шляхом, так і наша Мати-Україна. Ходять по нашій землі татари, турки та інші лихі народи. Журба не допоможе, лиш завзята праця і боротьба нас вирятує з біди, щоб не були ми потоптані і знищені злими сусідами.

Починався теплий літній дощ. Спокійний тихий голос старого самітника Коваля приймала розпалена Петрова душа

мов земля, вигоріла від спеки, як на неї з хмари почне дощити.

— Правду каже старий: буду твердо стояти тут, на сторожі перед небезпекою, щоб не дати ворогам нашу породу викоренити, зовсім винищити, — думав собі. І свого наміру додержав. Не ходив із гетьманом Кішкою помагати полякам, ні на Волощину, ні в Ливонію, до Балтійського моря. З Дорошенком, з Красюком, з Бородавкою та з братом своїм Данилом двічі й тричі на рік вибирався Сагайдачний в запорозьких чайках на море, нападав на турецькі галери, брав приступом татарські й турецькі твердині на чорноморських берегах, визволяв бранців.

В козацьких радах до голосу розторопного Петра Сагайдачного все більше прислухалися. Вибирали його козакі то на уряд полковницький, то на осула, то писарем Війська Запорозького. За цей час міг Сагайдачний придивитися до гетьмана Кішки й оцінити його. Не любив Кішка довго промовляти сам і не любив слухати довгих промов і розмов:

— Панове старшини, говоріть ближче до діла, до справи! Нема чого балакати наздогад буряків...

Коли бачив, що ради й наради марнують час, то від себе казав, що найкраще буде зробити так і так, і тоді всім було ясно, що такі гетьманова думка найкраща. У поході гетьман не радився ні з ким, сам рішав і наказував. Це вже був такий порядок у запорожців. Найобережніший був Кішка, коли треба було вирішити справи польсько-українські. Після повстання гетьмана козацького Лободи та Наливайка варшавський уряд задумував зовсім скасувати козацьке військо, а насамперед хотів не допустити, щоб запорожці селилися в королівських та шляхецьких маєтностях на Україні. Кішка вмів відвести удар Варшави від української козащини. Ібо р. полякам була дуже потрібна поміч запорозьких козаків у війні на Волощині. Писав до гетьмана запорозького гетьман польний Жовківський, писав коронний гетьман Замойський. Читалися ці листи на раді гетьмана з полковниками, сотниками та осулами. Насмішкувато блищали мутно-жовті очі у Самійла Кішки:

— Тепер, пани-брати, можемо засунути руки дуже глибоко в кишені і не ворушитися. Нехай ще й король до нас листа напише та гарненько, чемно попросить, то тоді ми ще трохи подумасмо.

І військо Запорозьке зосталося на місці, на Коші, поки не прийшов лист до „вірно нам милих молодців Війська Запорозького” від самого короля польського.

— Ось тепер почнемо справжню гру з тими панами, — казав Кішка: бач, як їм приспічило. А нам і за вухом не свербить.

Після ради з старшинами й козаками гетьман Війська Запорозького вислав відповідь королеві з „кондиціями” (умовами): щоб польський уряд вернув старі права й вільності Війська Запорозького, скасовані після українсько-польської війни 1596 року.

Король Жигимонт Третій зразу прислав запевнення, що побажання Війська Запорозького будуть полагождені на соймі.

Тоді гетьман повів запорожців на війну в Волощину, помагати полякам. Польський уряд мусів скасувати свої попередні постанови проти Війська Запорозького і визнав козацькі права. Немала була радість між козаками, що король велів віддати запорожцям монастир над Дніпром у Трахтемирові, де здавна був шпиталь і притулок для старих, німечних низових лицарів.

У 1602 році ходив Кішка з запорожцями помагати полякам у війні проти шведів. З тієї війни гетьман вже не вернувся. Жалкували за ним запорожці, а найбільше Сагайдачний.

Гетьман Кішка, у боях сміливий лицар, вірний товариш аж до смерти, дотепний промовець, щирий, умілий оборонець вільностей Війська Запорозького, — був він прикладом для Петра Конашевича. Коли доводилося споминати в розмовах Кішку, то Сагайдачний завсігди скидав шапку і хрестився, кажучи: „Славної пам'яті небіжчик гетьман, нехай на тім світі йому легко згадається”...

VI

НА ГЕТЬМАНСЬКИМ УРЯДІ

Минуло чотири роки від смерти гетьмана Кішки. У Війську Запорозьким прибувало людей, але наступники Кішки в гетьманському уряді не вміли повести козаків на великі діла. Про те, що має робити Запорозьке⁶ Військо, часто розмовляли між собою Сагайдачний, Дорошенко і Красюк на Січі.

Казав раз Сагайдачний:

— Наша Україна тепер між двома огнями. З одного боку — турки й татари, а з другого — Польща. Не буде на нашу вигоду, коли цар турецький помириться з королем польським. Нас Польща радо б здихалася, але мусить терпіти козаків біля себе, бо боїться Турка. Ми неначе стоїмо під владою короля польського, хоч робимо те, що самі бажаємо. Проте, як ми нападаємо на турків, то в Царгороді вину складають на польський уряд.

— Згода, Петре! А що ж далі? Чи не розкусять нас ляхи й турки? Договораються між собою, щоб нас не було, помиряться, то й пропало Військо Запорозьке, — казав Красюк, козарлюга з чорними вусами і здоровим засмаленим на сонці обличчям.

— На те й шука в морі, щоб карась не дрімав, — відповів Сагайдачний, пускаючи клубками дим із своєї люльки. Треба, щоб ми були тією щукою, що не дає спокою турецьким карасям. Тоді лиш виживемо. А як ослабимо натиск на турків, то ми пропали. Турчин не грозить Польщі, і нашої допомоги полякам не буде потрібно, — значить — не треба й козаків. Така наша доля: без війни жити не можемо.

— І я так думаю, як Петро, — сказав Михайло Дорошенко. Лиш бачу одну небезпеку: що як Турок розпалиться на нас за наїзди на його городи та й пошле велике військо на Україну і на Польщу? Всі християнські землі дріжать перед турецькою силою. Чи відіб'ємось ми тоді самі, хочби й разом з поляками, перед бусурменським військом?

— Відіб'ємось! — твердим голосом промовив Сагайдачний. Треба тільки готувати силу заздалегідь, щоб ворог не напав зненацька. Треба, щоб нас було не десять і не двадцять тисяч, а тисяч п'ятьдесят або й сто. Нехай тоді спробує Турчин довести велике військо хочби до Дністра! Не доведе, бо не буде чим годувати людей, не вистачить і паші для коней. А ми — на своїй землі — дамо йому таку відсіч, що до віку буде пам'ятати. А як буде велике військо, то й Польська Річ Посполита не буде нам страшна, бо ми тоді самі збудуємо свою вільну державу.

Приятелі помовчали. Потім знову Дорошенко:

— Бридко дивитися, що у нас тепер діється після смерти гетьмана Кішки. Безголов'я, та й годі! Кожний пнеється до гетьманської булави, хоч іншому, по правді, зовсім бракує голови. Ех, сказав би я щось, та боюсь Петра розсердити.

— А що? Кажу, брате, — між приятелями гнів хоч і буває, та скоро минає, — сказав Сагайдачний, попихкуючи люльку.

— Ось що. Як не виберемо тебе на гетьманський уряд, то хоч із Січі тікай. Ще, чого доброго, почнуть між собою битися людці за булаву. Кажу тобі, брате, від щирого серця: наближається Новий Рік, і треба дати Війську такого гетьмана, щоб зробив нашу козаччину міцною зсередини і сильною на ворогів. Вірю, знаю, що ти це можеш, що ти це зробиш як найкраще.

Послухай мене Петре, не кажи „ні". Не тому скидають наші запорожці одного гетьмана, настановлять іншого, а потім і його скидають, що така буйна і непостійна козацька натура. Це діється тому, що ті вибранці таки справді не годяться вести перед у Війську. Наше Військо, як той кінь: доброго вершника, що вміє сидіти в сідлі, кінь несе, аж лобо дивитися, а недотешного скине.

Не сказав нічого Сагайдачний своїм приятелям. Увечері того дня проходив з Дорошенком поуз шинок, де зібралося багато запорожців погрітися, погомоніти та випити одну-другу чарчину. Крізь вікно було чути голосну розмову:

— От якби нам такого гетьмана, як Сагайдачний! І добрий вояка і розумний, і вчений. Шкода тільки, що горілки не п'є, — казав хрипкий голос якогось старшого запорожця.

— Та як не п'є. Він чарки не цурається. А що в шинку його не побачиш, то, може, й розумно робить. Як має час, то читає книги або пише, та так тобі швидко, перо як та муха по папері бігає.

— Де йому до булави? Подивися, — ще у нього молоко на губах не обсохло, — озвався другий.

— Що ж що молодий? Та який молодий, уже тридцятка йому минула! — сперечався перший. Я тільки за горілку боюся, бо ще візьме, та й повигонить шинкарів із Січі, нічим буде й горла пополоскати. Строгий парнище! Як їхали ми з ним раз на Турка, то звелів, щоб ніхто не брав горілки, бо викине в море. За Тендрою побачив, що Каленик Салогуб, той, із вашого куреня, витяг пляшку з кишені, щоб погріти душу, бо був дощ і холод. Так він що? Звелів викинути Каленика в воду, і, без слова, викинули. Після того вже всі знали, що з Сагайдачним шуткувати не годиться, а особливо в поході. Кремінь — не чоловік!

— Ну, що там не кажи, а Сагайдачний голова над усі голови і товариш вірний до загиби, — почав шкарубким тоном третій запорожець. Раз, як ходили ми на Крим, то застукали нас біля Сиваша татари. Мене ранила татарська стріла, а перед тим підо мною коня вбито. Побачив Сагайдачний, що мені біда, скочив мерщій з коня та й каже: „Сідай, брате, я й пішки на Кіш доберуся”. Я почав був опинатися, мовляв, не хочу: так він на мене шаблею як замірється! Так визвірився, аж зубами заскреготав. Каже, — „в поході отаманове слово для закозака — закон”. Зарубав би, сійжебогу, зарубав би, вовкулака, коли б був його не послухав... А як зійшлися з ним потім на Січі, то простягас мені руку й сміється: — „Так що, півтораче, не добре я тобі порадив?” Це у нього таке улюблене слово — „півторак”, — а Бог його зна, що воно значить. Думаю, що то має бути півтора дурня, тобто — набитий дурак, такий дурний, що аж крутиється...

Далі загув густий бас:

— Правду каже кум Трохим: кращого гетьмана, як Сагайдачний, не виберемо. Тепер не тільки різатися з Ордою, треба ще міркувати й над тим, як нашу святу віру від ляхів оборонити. Уже на Україні, — чи чуєте — нема наших єпископів, нема кому висвячувати попів, скоро не буде кому й дітей хрестити та мерців ховати. Тут треба тонкого розуму, щоб знав чоловік, що, як і куди. А він і цю справу добре розуміє, бо вчився десь аж в Острозі чи може й далі. Знає і по грецьки і по турецьки...

Дорошенко тоді до Сагайдачного:

— Чуєш, Петре? Це ж тобі „голос народу, голос Божий”.

Мовчав Конашевич, думав і передумував своє.

Минув тиждень, наближалось свято Різдва. Морози скували міцними кайданами Дніпрові хвилі і скаменили снігову пелену на українських степах. Кіш запорозький на Базавлущькім острові відгородився від берегів важкими брилами льоду, вирубаного на Дніпрі, щоб не наскочила несподівано Орда. Щодня прорубували запорожці замерзлу кригу, щоб не було на Січ вільного переходу через лід.

Туманний грудневий день, иній осідав на деревах, на запорозьких шапках і довгих вусах. Короткий день кінчався, вечеріло. До Дніпра підїхали сани, запряжені четвіркою добрих коней. Піт виходив білою парою і осідав инесм на гривах, на хвостах і на шерсті зморених рисаків. Із критих саней виліз чернець з русою довгою бородою і темнокарими очима. Погоничі гукали на Кіш, щоб послали перевізників.

На Січі чернець шукав Сагайдачного. Зразу по очах пізнав Конашевич князя Курцевича в бороді та в чернечій рясі. Приятелі поцілувалися. Курцевич, що прийняв чернече ім'я Єзекіель, оповідав про свою науку в Італії. Про сестру казав, що передає Сагайдачному поклон і переказує, що не з її волі сталося її заміжжя.

Сагайдачний смутно глянув в очі свого приятеля і нічого не розпитував.

— А я тобі, Петре, привіз посланіє зі Львова від ахтонського ченця — нашого учителя Вишенського. Левде чи ти пізнав би його тепер. Постарів від постів і молитов і посивів; але дух живий у нього і непохитний.

— Чи задоволений, що я послухав його ради та пішов на Запорожжя?

— Дуже радий цьому. Каже, що ім'я Сагайдачного знають у всій Туреччині і в Греції. Туркені словами — „он Сагайдачний іде”, — малих дітей лякають. І в Італії, — хоч як далеко, — і там про тебе ходять оповідання і пісні співають.

— Чому ти не привіз Вишенського на Запорожжя? — питався Сагайдачний.

— Нічого не помогло, скільки я його не вмовляв. Каже, що був би „півтораком” (знаєш його слівце!), коли б марнував дорогий час на таку далеку подорож. „Душею, — казав, — я з ними, з козаками запорозькими, а тіло мое вже слабе, треба, поки сили, писати, укріпляти людей у благочестивій вірі, бо диявол—миродержець уже свою петлю на наші шиї накинув”...

В листі до Сагайдачного Вишенський писав, що молиться за нього та за славне Лицарство Запорозьке. Благословляв свого ученика на дальшу боротьбу проти ворогів благочестя.

— Чи давно, ти, друже, прийняв чернецтво, і яка тому причина? — питався Курцевича Сагайдачний.

— Недавно, всього півроку. При моїм постриженні в Угорницькій монастирі був і наш дидакал. Мене поблагословив іти в Трахтемирівський запорозький монастир. Має велику віру, що тільки запорозьке козацтво вирятую нашу церкву з неволі. Казав мені: „Всі княжата і панята в нашій народі зрадили віру і Україну, поеретичіли. Одна надія на запорозьких козаків”.

Перед козацькою радою зійшовся Сагайдачний з найближчими своїми приятелями: Єзекіелем Курцевичем, Михайлом Дорошенком та з Грицем Красноком. І чернець Курцевич стояв на тім, щоб Сагайдачний взяв гетьманську булаву в свою руку:

— Не такий тепер час, щоб цуратися булави. Сам Бог у своєму великому милосерді хоче, щоб ти, Петре, був рейментарем Війська Запорозького, на славу Україні та на добро нашої віри старожитної. І наш добрий наставник Іван із Вишні переказати велів тобі слова: „**Петре, паси мої вівці**”!

По Новім Році січова рада одногослосно, одностайно вибрала на гетьманський уряд Петра Конашевича Сагайдачного. Після вибору не довго бенкетували запорожці. Твердо взяв порядок у свої руки новий гетьман. Готував великий похід на Чорне море.

VII

КОЗАКИ В НЕВОЛІ

— Пане гетьмане, — казав Красюк до Сагайдачного, що оглядав новозбудовані чайки біля Дніпрового берега. Не все гаразд у війську. Попсуйборщ з Бородавкою підговорять козаків, щоб не йшли на море, більше, кажуть, здобичі буде на Московщині. Там, оповідають, тепер таке діється, що біда: один цар умер, другого вбито, ладу й порядку нікоторого.

Сагайдачний пустив з люльки хмару диму:

— Нехай лишень Попсуйборщ чи інший котрий спробує своїм нерозумом псувати запорозьку кашу, то буде знати, які на смак козацькі киї. Завтра виступаємо в похід на море. Нехай з Москвою борюкаються самі польські пани, нам до тієї справи нема чого мішатися.

Під проводом Сагайдачного запорозькі чайки минули Дніпровий Лиман, де звичайно вартували турецькі галери, щоб не випустити козаків на море. Було тихо, не віяв вітер, а проте по морю хвиля наганяла хвилю і гойдала легкі чайки. Сагайдачний з бровами, насупленими над сіро-зеленими очима, стиснувши губи, стояв на переді своєї чайки і пильно дивився в синю далечінь:

— Давній, старинний шлях — із Варяг у Греки. Це тут плавали колись наші князі Олег, Ігор, Святослав і Володимир із своїми вояками. Були ми тоді зовсім вільним народом. А тепер — у підданстві польського короля... А все це зробила Татарва. Це орда зруйнувала нашу державу, обернула нашу Україну в пустиню. Бо ж скільки треба було крові й поту пролити, скільки довелося нашим предкам покласти сили, щоб заселити, зорати, воскресити велику руїну?

Такі думки пролітали в голові молодого гетьмана, що вів козаків Війська Запорозького на невгомного ворога. Згадалися Сагайдачному неслухняні запорожці Бородавка та Попсуйборщ. Таки правду казав Красюк: недобре вони затіяли.

Ще з вечера перед походом втекли з Січі з сотнею своїх однодумців, таких нетяг, як і самі.

— „Закортіло Попсуйборщеві московського квасу покуштувати”, — сміялися запорожці.

— Пождіть ви, бісові діти, вернуса з походу, будете знати, як ламати військовий порядок, — міркував собі Сагайдачний. — Бо військо вимагає послуху. Без послуху нема війська, лиш отара безпритульних овець.

Осінні зорі горіли мов свічки в темному небі. Козаки цілу ніч гребли веслами. Сагайдачний хотів наскочити несподівано на Кримські береги. Коли вже на Сході показалися сірі тіні Кримського побережжя, зачервоніло небо, і сонце почало котитися з зеленої гори назустріч чайкам.

— Пане гетьмане, он галера при березі! — гукнув Красюк, що мав дуже гострі очі. Сагайдачний побачив сам ще й другу.

— Он і третя! — крикнув Дорошенко.

На всіх чайках козаки побачили турецькі кораблі і давали шапками знати гетьманові, що наближається небезпека.

— Нема ради, — подумав гетьман і звелів гребти проти турків. З галер загреміли гармати. Залізні кулі з гармат сичали в воді, не долетівши до запорозьких човнів, і пужали рибу в морській глибині.

— Гребіть що сили й духу, — через сурмача давав наказ Сагайдачний своїм козакам. Летіли човни, мов стріли, пущені з тугих луків, летіли назустріч ворожим кулям, тільки верхи високих шапок — червоні, сині, зелені, жовті — мерехтіли й хиталися в такт з рухом довгих весел. Огонь із гармат не вгавав, уже кулі почали дошкуляти запорожцям. В одній чайці вирвало бік і вбило п'ятьох козаків, другу зовсім потопило, третій відбило передне правило, і задне стерно пошкодило турецька куля. Не вважає гетьман на втрати, бачить, що вже чайки наближаються до галер, можна буде дати огню із запорозьких семип'ядних самопалів.

На шкоду собі так густо стріляли турки з гармат. Бо дим закryw запорозькі човни від їх очей, не бачили гаразд турки, куди влучати. А цього тільки й треба було Сагайдачному. Знов засурмив сурмач на гетьмановім човні далекочутним стоголосим криком до всіх козаків. Слідом загреміли семип'ядні запорозькі самопали під самими турецькими кораблями. Добре влучали козаки, обступивши турецькі галери з трьох боків. Одні набивали рушниці порохом та кулями і передавали їх найметкішим стрільцям, а вже ті знали, що робити: не за одним бусурменським вояком заплаче мати або батько, проклинатиме „шайтанів — барабашів”,

козаків запорозьких, що побили турків і попалили — потопили мальовані галери на Чорному морі, біля Кримського побережжя.

З великою здобиччю і з визволеними бранцями, що довгі роки гинули на каторзі турецькій в солоній морській воді, верталися запорожці з походу. Сильна погоня пішла за козацькими чайками з Козлова і з Очакова. Не боялися запорожці погоні, готові були прийняти новий кривавий бій, бо взяли на свої чайки ще й турецькі гармати з галер. Та негостинне Чорне море заздро дивилося на козацьку відвагу. Повіяв західний вітер, загуло море своїми хвилями-валами, білі гребені все вище вискакували на хвилях, оббризкуючи запорожців солоною піною. Буря шаліла, вила, скаженіла, метала легкі човни на всі боки, заливала їх вщерть водою. Мало хто врятувався від несамовитої гульні природи, в якій вода і повітря змішалися в одну непрозору пелену, що затуляла очі чубатим запорожцям.

Уламки одної запорозької чайки прибила морська хвиля аж другого дня до Кримського берега. На остатках козацького човна, що вривався в побережний пісок, татарські пастушки знайшли чотирьох прив'язаних чубатих людей, що були без пам'яті.

— Ой, барабаші! — крикнули діти і поспішили сказати новину батькам. Збіглися татари, джеркотіли між собою довго і вирішили: якщо „барабаші” ще живі, то взяти їх на допит до двору мурзі, а там буде видно.

Так Сагайдачний, Красюк, Дорошенко та Конашевич Данило, що єдині з човна врятувалися від смерті, прив'язавши себе міцними мотузками до чайки, опинилися в татарській неволі. Ніхто з татар не міг знати, що мають у руках свого страшного ворога — гетьмана Сагайдачного. Як вичуняли запорожці від морської холодної купели та гойданки, то їх відведено у двір до Карач-мурзи. Не допитували їх довго, сторожі закували в кайдани, випекли кожному тавро гарячим залізом, як товариці, загнали в глибокий мурований льох і лишили самих.

— Оце так штука, брате, — казав Грицько Красюк, що не міг обійтися без жартів: — потаврувати — потаврували, в кошару загнали, а коли ж на пашу виженуть?

— А бодай тебе, Грицьку, з твоїм сміхом! Тут так болить пропечена шкура, аж у печінках чути, а він... Ох і болить же, Господи! Бодай їх, що це видумали, рогаті чорти в пеклі таврували і на боках і на спині і на лобі й на литках

і на всіх місцях, де тільки можна, — гукав з болем у голосі Данило Конашевич.

Сиділи до вечера в темнім льоху, нічого не ївши й не пивши. Крізь оковані залізом двері ледве доходили скупі натяки на денне світло. Як настала повна темрява, то з залізним скреготом відчинилися двері, і по крутих сходах у льох почали ступати якісь люди. За ними йшов татарин з борідкою і в гострій шапці, мав в одній руці каганець, а в другій шаблю наголо. Поки татарин числив невільників у льоху, Сагайдачний із своїми товаришами міг придивитися до цих людей: худі, обідрані, напів голі, з синяками на тілі від повсякденних ударів, вони були як тіні. Тільки кайдани, що бряжчали на їх ногах, показували, що то живі люди. Вони мовчали або зтиха, глухими голосами озивалися один до одного.

— І сьогодні бусурменська личина не дала нам ковтнути ложки пісної каші. Вивернув, нехрист, казан з кашею на землю. Каже — „християнські свині і без каші проживуть”, півголосом жалівся русявий парубок старшому сивуватому чоловікові, поки татарин числив невільників.

Татарин, що розумів трохи українську мову, підбіг до парубка і рубонув його в плече своєю шаблею. Парубок крикнув і впав на землю. Всі дивилися понуро на татарина. Очі у кожного блищали вовчим лихим огнем. Здавалося, люди ось-ось кинуться на татарина і розтопчуть, роздавлять його, як жабу. Він помітив це і поспішив вийти з підземелля. Знов заскрипіли залізним скреготом двері, брязнув важкий замок, згас за дверима каганець, і глибока, непроглядна темрява запанувала в льоху-домовині.

Страшна була ця перша ніч для нозих невільників. Побиті й поранені нагаями татарськими на роботі жалілися на болі й рани, стогнали. Вони не могли спати і своїм стогнанням не давали спати іншим. Ті, що не встигли повечеряти, не спали через голод:

— Знаєш, брате, я б, здається, сиру землю гриз, так їсти хочеться, — казав один голос до свого сусіда.

— Ох, не кажи, Лавроне, у мене й так аж у горлі сухо, уже слини в роті нема, — озвався другий.

Дехто в гарячці, без пам'яті, розмовляв, плакав або сміявся, скреготав зубами або кидався на гнилій соломі, що випускала з себе страшний сморід у непровітреному льоху.

— Пропали, як Рябок в ярмарку, — казав своїм насмішкуватим тоном Красюк до товаришів.

— Ще побачимо. Бог не без милости, козак не без долі,
— відповів Дорошенко.

На додачу до всього лиха почали між сплячими та сонними невольниками бігати щурі, завбільшки з доброго kota. Якись комахи лазили і скакали з одної людини на другу, гризли мучені тіла, випиваючи з них останню кров.

Жовті, вимучені цим сном-дрімотою, ранком виходили невольники з своєї підземної темниці на світ Божий і, хитаючись, ішли на роботу під крик татарських пригінчих, під свист гострих батогів. Минали тяжкі дні в праці і страшні ночі в підземеллі, де брязкіт залізних важких кайданів змішувався з словами прокляття та стогоном хворих, змордованих невольників. Багато їх умерло за зиму від недуг та голоду, але все нових бранців з України приводили татари, і Карачмурза міг легко й дешево купити собі невольників на ринку в Кафі.

З тяжкою бідною дожив Сагайдачний з товаришами до весни. Не радувала серця зелена травиця, ні теплий вітрець не грів душі козацької. Ще важче, ще непривітніше було запорожцям, коли дивилися, як прокидалася природа з зимового сну до нового життя. І згадували свій рідний край бідні невольники, і тяжке ридання виривалося в іншого сивого, старого запорожця на самоті, в полі, коли товариші та пригінчі — татари були далеко і не могли бачити гірких, кривавих козацьких сліз.

— Хлопці-молодці, хто знає, коли наш Великдень? — казав раз Красюк до Сагайдачного та Дорошенка, як зморені верталися надвечір з праці до душного, вогкого підземелля.

— Хто-ж би не знав? Сьогодні страстний четвер, завтра п'ятниця, далі великодня субота, а там уже й Великдень, — сказав Дорошенко і при тім гірко скривився. Скільки споминів, дорогих серцю кожного українця, навівали ці слова про Великдень? Ще нижче похилили голови всі запорожці, коли довідалися про недалекий празник Христового Воскресення.

— Там, у ріднім краї, тепер люди з свічками в церквах стоять, а як вернуться до дому, то будуть випалювати свічками чорні хрести на стінах, на стелях і на сволоках домів своїх та на бантинах. А ми... замість свічок — очима в темноті свіtimo. На Україні наші люди до плащаниці молитися йдуть, а ми тут кров'ю своєю щодня умиваємося. Боже милосердний! Кажуть, що як умре християнин на Великдень, то душа просто в рай іде. А як же стане козак перед Божі очі в кайданах? Зарослий бородою, що мов щетина

стерчить на худім тілі!? Не дай, Боже милий, умерти в неволі, на чужині!

Такі думки пролітали в голові кожного запорожця-невільника, і ще більше бунтувалося козацьке серце проти мурованої темниці, проти тяжких кайданів, проти лютої, невблаганної, гіркої долі.

Новий ранок — нова робота, нове знущання, стогін, крик нізачо катованих, новий голод. Коли проходили поуз білий палац Карач-мурзи, то нераз бачили, як садом ходила молода жінка з двома дітьми. Мала за мусульманським звичаєм закрите чадрою обличчя, але тонесенький серпанок дозволяв бачити гарні риси і привабний вираз молодих темних очей.

Хоч як було тяжко в неволі, проте Красюкові весна додавала сили й охоти до життя. Його кремезна натура не піддавалася хворобам, голодові і журбі. Він вишукував якісь корінці в землі і їв, щоб заспокоїти голод, і хоч це мало помагало, однак своєю бадьорістю захоплював і своїх товаришів.

Ідучи за Дорошенком і Сагайдачним, Красюк, коли весняне сонце пригріло, згадав давно-давно чуту пісню і зтиха завів, щоб вартові татари не почули (вони не любили українського співу):

— Попереду Дорошенко,
А позаду Сагайдачний...

— Покинь, Грицю, бо прибіжить ще отой скажений татарюга Алаким, почне кричати або й стусанами наділяти, — сказав Дорошенко Красюкові.

Коли б козаки могли бачити, що діялося з молодою жінкою Карач-мурзи, як вона почула імена — „Дорошенко” і „Сагайдачний”. Припала до камінної стіни, що огорожувала сад біля дому, дивилися вслід невольникам, мов хотіла своїм поглядом спинити запорожців, вернути їх назад. Увесь день була сама не своя: спомини товпилися в чорнявій голові молодої жінки, згадки про рідний край мугили її розхвильоване серце. Лиш по очах пізнала Сагайдачного, а Красюка по голосу. І Дорошенко — змінився в неволі, змарнів: худий, зарослий, у розідраній сорочці та в якійсь старій, вилянялій татарській шапці.

Вона ждала вечірньої години, коли невольники мали вертатися до свого страшного, огидного підземелля — темниці. Як зачула глухий гомін утомленої юрби, що йшла під татарською сторожею, підійшла до камінної стіни і крізь щілину

пильно дивилася — шукала очима напівзабуті риси своїх знакомців.

Так, це були вони! І Дорошенко, такий колись веселий, що не пропускав ні одної гарної дівчини в рідній околиці, щоб не пожартувати, а тепер, — який він змучений, як із хреста знятий! І Сагайдачний, і Красюк, — вона добре їх пізнала.

Так бачите, хлопці, сьогодні таки страстна п'ятниця, — казав Красюк своїм друзям. Це в Острозі в нашій пекарні паски печуть, пахоці шафрану, кориці, имберу та іншого коріння аж по вулиці стеляться...

— Мовчи, брате, не завдавай душі муки, — перервав Красюка сердито Дорошенко.

Тепер вона знала: через день на Україні роковий, святий день Великдень!

Ніч не спала бранка Маруся, попова дочка з Богуслава, та, що її колись зустрів у полі з косарями та жницями Сагайдачний, ідучи з товаришами на Січ.

Не спала, думала, гарячими сльозами білі подушки обливала, неволю татарську лихим словом кляла, проклинала. Благала Бога, щоб ще довго не вертався Карач-мурза з Царгороду, куди поїхав з ханом Кримським на поклін до турецького султана.

У день суботній варилося й пеклося з наказу бранки — Марусі, жінки Карач-мурзи, з глибоких льохів виносили слуги добрі. напитки. Як настав вечір, то великої ласки зазнали татари-сторожі мурованої камінної темниці від прегарної „ханум” (пані) Марусі; частувала з власних рук вірних вартових, хвалила їх, що так пильно стережуть невірників.

— Я вас хвалю і вгощаю, а як вернеться наш добрий пан Карач-мурза, то дорогі подарунки вам привезе з Туреччини.

Пішли сторожі спати, подякувавши за вечерю.

— Ой спати мені хочеться, рот від позіхання роздирається, — казав лютий Алаким, голова всім сторожам татарським:

— Ви, хлопці, поділіть між собою ніч та й вартуйте на здоров'я, а я трохи спочину.

Пішов у свою будку та й упав на солом'яний мішок, що був йому за постіль. За Алакимом послули й інші сторожі, поклавши біля себе зброю. Деякий час кріпився вартовий біля замкнених залізних дверей, до темниці, та й той незабаром захріп мертвецьким сном. Так подіяли на татар напитки бранки-Марусі: сонного тертого зілля щедро насипала вона сторожам до кави й наливки.

Темна ніч покрила землю. В цей час тихо-непомітно викралась із свого палацу бранка Маруся, пішла прямо до будки, де спав Алаким. Відв'язала від череса ключі і легкими ногами пішла до дверей темниці. Гуркнули двері, залізом оббиті, запалала свічка воскова в тендітних руках гарної Марусі. Стояла на сходах до підземелля, свічка грала тінями на ніжнім зажуренім обличчі.

— Це Маруся! — крикнув Михайло Дорошенко. Потім тихо до товаришів:

— Воля, запорожці, я знаю цю дівку!

— І я її знаю! — казав Красюк.

— І я! — додав Сагайдачний.

Дала ключі запорожцям, щоб відмикали свої кайдани, інші ламали їх камінням, поспішали вирватися з темниці.

— Там при березі стоять човни, туди прямо йдіть, беріться до весел, та й хай Бог помагає! — казала Маруся.

— А хіба ти з нами не пойдеш у рідну хату, на свою Україну? — тихо питався Дорошенко.

— Ні, брати — українці, вже мені до дому не вертатися, — аж заплакала бідна Маруся — Богуславська попівна. Бо вже побусурменилась я у чужім краї, і чоловіка маю татарина, і діти в мене — мої і його, — не сила мені їх покинути. Тільки об одним вас прошу: як будете біля города Богуслава проходити, то моему батькові та матері дайте знати, де я і яка я. Нехай мене в землі невірній — бусурменській не шукають, нехай статків-мастків не збувають, щоб мене викупляти. Нехай за мою грішну душу Христові-Богові молебні правлять. В цю ніч великодню либонь по всіх церквах в Україні до Христа вже дочиталися. То ж і я вам, славні запорожці, на прощання хочу сказати — „Христос воскрес!”

— Воїстину воскрес! — загуло-загреміло з козацьких уст у темниці, як із домовини.

Тричі згадали Христа, що тої ночі воскрес із мертвих, і поспішили до берега, де на хвилях гойдалися човни. Не забули запорожці взяти з собою й зброї у сонних татарських сторожів: шабель, луків і стріл. Не вбивали сплячих татар, а Красюк, хоч і був дуже злий на цих нелюдських доглядців, сказав:

— Ще, чого доброго, нехрист проклятий, як убити його на Великдень, просто в рай піде.

Та ні, там розберуть, бо у бусурменів душа чорна, — перечив старий запорожець.

Хто його зна, як воно там на небі. На Великдень кожний рад добре закусити й випити, то ще в раю клошники при вортах не помітять, — вів далі своєї Грицько Красюк.

— Та залиш уже, Грицьку, свої чудацтва! — казав сердито Сагайдачний:

— Тобі й тепер смішки на умі. Гляди, щоб ти сам сьогодні не опинився на небі. Бачиш же, як море грає!

Взявши від Марусі харчів на дорогу — сухарів, борошна та наливши в бочки солодкої води, запорожці мерцій посідали на човни. Море колихало — підкидало, бризкало хвилями аж через край, але козаки на те не вважали. Як вигреблися даліше від ворожого берега, то підхарчувалися і заспівали пісню, зложену колись давно українськими жницями—Мокриною та Марусею, попівною з Богуслава:

„Ой на горі та жінці, жнуть”...

Співали пісню про Дорошенка та свого гетьмана Сагайдачного і прямували в рідний край, де дзвони славлять воскреслого Христа, і соловиний щекот величним громом розлягається над чистими, тихими водами, під весінніми зорями.

VIII

НА ВОЛОСТІ

Поки Сагайдачний із товаришами був у татарській неволі, на Україні і в Війську Запорозьким настало немало перемін. Багато-багато хоробрих січовиків загинуло в боях із турками й татарами. Чимало відважних запорожців полягло в походах на Волощину, де козаки хотіли дати владу над волохами синам воєводи Яреми Могили — Костянтинові та Петрові. Цей воєводич Петро був пізніше Київським митрополитом. І в холодних снігах далекої Московщини поклав буйну голову не один із хоробрих „черкасів” — українських козаків, бо й туди ходили запорожці, щоб посадити на царський трон у Москві Григорія Отреп'єва, названого царевичем Дмитром. Знав Сагайдачний дуже добре цього дивного пройдисвіта, що глибоко вірив у своє щастя та в своє царське походження. Бо той „Лже-Дмитро” учився в острівським ліцеї, був на два роки старший за Конашевича.

Спочивши на Січі після татарського голоду й поневіряння, Сагайдачний зібрався з Дорошенком та Красюком на Волость. Хотів провідати в Трахтемирівським монастирі свого приятеля Єзекієля Курцевича, разом побувати в Києві і взагалі подивитися, що в Городовій Україні діється. Гетьман Ізапович, вибраний на Січі після полону Сагайдачного, дав своєму попередникові сотню запорожців, бо, — казав він, — не годиться такому значному лицареві показуватися на Волость з парою козаків. Від Базавлука їхали запорожці через неорані степи, в брід через тихі, зарослі травами й очеретами річки до міста Чигирина. Шукали там свого давнього знаомця, покозаченого шляхтича Михайла Хмельницького. Не застали його в місті, був на своєму хуторі — Суботові, миля від Чигирина.

— Заїдьмо до Хмельницького в гості, буде радий несподіванці, — казав Сагайдачний до товаришів. З Дорошенком і Красюком поїхали понад Тясмином до Суботова, залишивши сотню запорозьку в Чигирині. Українська весна була в зе-

лені й цвіті, аж груди забивало пахощами, що розносилися від білих як сніг садів. Їдучи до Суботова, любовалися запорожці розкішними краєвидами і впивалися запахом цвіту трав і дерев. Біля Суботова зеленіли ниви — вже височеньке жито, була й пшениця, і овес, і ячмінь.

— Пан-товариш Хмельницький — господар на всю губу, — казав Сагайдачний.

— Подивіться, які вівці пасуться у нього на степу! Та й багато їх, хоч розбуйся, то пальців не вистачить, щоб почислити, — додав Красюк.

— Он стоїть чабан, спитаємо його, чи Хмельницький дома, — казав Дорошенко.

Поздоровкалися з дідом-чабаном, розпитували.

— А ви хто ж такі, що до нашого отамана діло маєте? — питався запалений сонцем, бронзовий чабан, з довгими сивими вусами.

— Ми з ним на Запорожжі зустрічалися, разом на Тарина й на Турчина ходили. Я, — може доводилося чути, — Сагайдачний.

— Са-са-са-гай-дач-ний!? — затикаючись від здивування і несподіванки, вимовив чабан, старезний дід з давно неголеною щетиною на бороді й щоках.

— Та, Боже ж мій, царю мій, та це ж така оказія! Богданчику, гей Богдане, бігай-но сюди! — гукнув дід до хлопця, мабуть десятилітнього, що забавлявся з собаками-вовкодавками біля отари: кидав камінці далеко від себе в траву, а вони навипередки бігали і захекані приносили назад в заслиненій пащі.

Босоногий кароокий хлопчина прибіг, сміливо глянув на запорожців і, знявши повстяний брилик, поклонився до незнайомих людей.

— Дай, Боже здоров'я!

— Будь здоров, козаче, — відказав йому Сагайдачний за всіх. — Чий ти, хлопче? — питався підлітка, що мав на собі вишивану сорочинку і білі, з простого домашнього полотна, штанці, заковані по коліна.

— Я — Хмельницький, Зіновій Богдан, — і показав пальчиком на хутір, що був недалеко: — Он там наша хата.

— А як звуть твого батька?

— Михайло.

— А матір?

— Матуся вмерли, — з сумом у голосі й очах сказав хлопчик.

— Чи батько дома?

— Атож. У нас тепер гості.

— Ну так веди нас, Богдане, до своєї хати, ми теж їдемо до вас у гості.

Старий поманив рукою до себе малого Хмельницького і щось йому зашепотів на вухо. У хлопця засяли очі, і він захоплено дивився на Сагайдачного. Потім оглянув пильно також його товаришів і поважно спитався:

А чом ви турчина з собою не привели? Я татар уже бачив, а турків ніколи.

— Не журися, молодий козаче, як підростеш, то ще надивишся й на турків, — усміхаючись сказав Сагайдачний: — Проте, як будеш пильний і слухняний, то колись подарую тобі й турчина. Ми їх ловимо як рибу.

Хлопець задоволено усміхався.

Подорожні позлізали з коней і пішли пішки. Попереду йшов, іноді підскакуючи жвагими босими ногами, смагловагий хлопчик, а за ним вели за повіддя своїх коней Красюк, Дорошенко і Сагайдачний.

Здалека оглядали запорожці обійстя суботівського хутора Михайла Хмельницького. То був справжній оборонний замок, мурований з каміння й цегли, з дерев'яною високою баштою, з міцними стінами, з валом і парканом. З бійниць, що виглядали з мурів мов щербини в зубах старої баби, висували свої дула короткі гарматки і довгі гаківниці. Хоч була середина дня, однак брама в замок була зачинена, міст через рів був зведений угору. На башті вартував козак. Пізнавши запорожців, він гукнув до воротаря, і той спустив місток і відчинив браму для гостей.

— Видно, добрий отаман з Хмельницького: все у нього на сторожі проти всякої лихої пригоди, — казав Дорошенко, як переходили через місток до замку.

Малий Богдан, швидкий як хорт, пробіг у браму і до хати, щоб сказати батькові, якого славного гостя веде за собою — самого гетьмана Сагайдачного. Із хати своєї вийшов середніх літ козак назустріч запорожцям:

— Пане Петре, і ви пани-брати, чи це сон чи мара мені ввижається серед білого дня? Уже й панахиди правили і коржики поїли за вами, бо думалося, що вас і на світі нема...

Зворушений Михайло Хмельницький, мужчина за сорок літ, з карими очима і з чорними, з сивиною, вусами почоломкався з несподіваними гостями:

— Здоров, брате, Дорошенку! Здоров, Красюче! Ти, бачу, не дуже змарнів у бусурменській неволі.

— Та це я вже на Січі трохи підгодувався, — виправдувався огрядний Красюк. Після татарського посту їли ми так, що всі на Коші аж дивувалися. Коли б не обмаль хліба, то я ще більше набрав би тіла. А то — саме м'ясо, риба та сало, аж занудило. Недарма ж кажуть: „Дурне сало без хліба”.

— Прошу до господи, дорогі гості. У мене саме люди з Корсуна та з Богуслава, будуть раді вас привітати не менше, як я сам.

Гості, залишивши коней козакам Хмельницького, перейшли через сіни в другі двері, куди їх вів господар дому, і вийшли в садок. Під цвітучими вишнями, сливами та яблунями за столом, накритим білим вишиваним рушником і заставленим стравами й напінками, сиділи два добре вдягнені козаки. При столі була й молода дівчина, з малими, проте сильними руками, з чорними бровами і темними, як агат, очима. Красюк аж став на місці від здивування, заглядаючи чорноброву дівчину. Обернув очі до Сагайдачного, і в його обличчі теж прочитав немалий подив.

— Це ж прямо тобі та сама, що нас із татарської темниці випустила! Чи видав таке в світі? — пошепки казав Красюк Сагайдачному. Той не відповів нічого, бо й сам не знав, що про це думати.

— Дорогі гості, — сказав Хмельницький до молодої чорнявої дівчини та до інших козаків за столом; щаслива доля хотіла, що до моєї хати завітав славний воїн Війська Запорозького, пан Петро Конашевич-Сагайдачний. З ним пани військові товариші — Михайло Дорошенко та Грицько Красюк, відважні козаки, що вирвалися з неволі бусурменської.

Гості познайомилися між собою, подавши одні другим руки. Молода дівчина, що мала на собі поверх дівочої одежі легкий червоний жупан запорозький, а при поясі шаблю, кінджал і пістоль, вільно й привітно ручкалася з гостями з Запорожжя.

— Це — панна Настуся Повченська із Богуслава, дочка пана-отця протопопа Мехтодія, а це козацькі отамани — Іван Мамаєвич із Корсуна та Богдан Балака з Богуслава.

При словах — „із Богуслава” — у Сагайдачного та в його товаришів заблищали очі. Розмова на початку якось не в'язалась. Гості думали про своє, — що вони пережили в кримській неволі. Бджоли, що перелітали з квітки на квітку, та джмелі своїм гудінням неначе підсилювали хвилину тиші, що настала за столом між гостями Хмельницького.

При розмові Сагайдачний глянув глибоко в очі чорнобрової дівчини і спитався:

— Чи знаєте в Богуславі дівчину на ім'я Марусю, по-півську дочку?

Настя збентежилася, сумно схилила набік голову:

— У мене була старша сестра Марія. Татари її взяли. Моя сестра ходила помагати людям жати в полі, так її разом з іншою челяддю й схопили татари, уже з десять літ буде. Після того про неї нічого ми не довідалися.

Коротко розказав Сагайдачний те, що знав про Марусю Богуславу в Криму. Сльози не раз наверталися на агатово-темні очі чорнобрової Настусі Повченської, але вона заглушила свій жаль у собі, не хотіла показувати перед людьми зворушення. В розмовах і розпитуваннях минав час. Сагайдачний все частіше дивився в засмучені Настині очі, і йому здавалося, що цю тендітну, а проте сміливу й сильну дівчину, з невеликими енергійними руками, він знає давно-давно. На стіл поставлено гарячий борщ, а до нього сметану і житній хліб. Випито по чарці при бажаннях здоров'я господареві й гостям. Хмельницький перевів балачку до тих справ, з якими до нього приїхали козаки з Богуслава та з Корсуна.

— Добре, що тут є пан гетьман Війська Запорозького, він нам теж дасть добру раду, — казав власник Суботова. Слово-по-слову розповіли своє діло козаки з Волости.

— Нема нам спокою від офіціалістів-урядників старости Даниловича. Це ж ми самі своєю працею побудували городи, замки укріпили, землю навкруги зорали, потом своїм поливали і кров'ю власною перед Ордою обороняли. А тут, — ні сіло — ні пало, — приходить ляшок із грамотами-привілеями від короля польського:

„Це, — каже, — все моє, я тут пан, а ви мені віддавайте звикле послушення”.

— Та яке тобі послушення, псявіро, коли ми зроду-звіку тільки своїй громаді слухали, лиш своєму козацькому присудові корилися?

— Та й то ж таки поміркуйте собі, панове-товариство, — додав до слів білявого, кремезного Балики чорний як ворон Мамаєвич.

— Хотіли нас, вільних людей, посилати мостити мости і греблі гатити, рови копати, де забажається підпанкам державця Даниловича. А бодай би тебе в спину та в потилицю гатило, варшавський недовірку! Декотрі слабодухи на загад пішли, але вся велика громада подякувала за такі „віль-

готи". Так офіціялісти на тім не заспокоїлись, почали козаків, минувши наших отаманів, кликати на муштру! Та й це ще не все: кажуть зайди, щоб козак платив старостинському урядові драчку за пиво й горілку, що сам у своїй хаті зварить.

— Нечувані облоги на вільні душі християнські, — казав далі густим басом Балика. Не вважає староста на наші давні привілеї, хоче, щоб козак ішов на право до старостинського суду. Мов і не знає того нашого звичаю, що де три козаки, там два третього судять, не питаючи ніяких панів і урядів. Так ми, не стерпівши такої наруги над лицарськими людьми і порухи вільностей наших, зійшлися на раду, — корсунці собі, а богуславці собі, — та й ухвалили: судитися тільки в своїх судах козацьких, здирства від старостинських урядників не терпіти. Коли б же староста з своїми урядниками хотів мішатися в наші самовряди, то ми дали їм знати, що до горл своїх будемо свого права обороняти!

Непохитна упертість і рішучість вільної людини, що за своє право готова на всі жертви, світилася в очах Мамаєвича і Балики. Не менше завзяття вичитав Сагайдачний у гарнім свіжім личку чорнобривої Настусі.

— От ми тепер і приїхали до вас, пане отамане Хмельницький, просити поради. Що нам робити з старостою? Бо той самий староста володіє і тут у Чигирині. Як ви з ним ладнаєте, чи й вашим козакам допікають його урядники?

Хмельницький усміхнувся в лівий вус:

— Раз на рік котрийсь приїде, а там, — як ногу вломить; особливо як зачусь, що десь татари недалеко. Тут ляхи тихі-смирні, хоч до рани клади. Бо по той бік Тясмина уже Дике Поле починається. Це там далі у вас, в полунічну сторону, вони вже й ноги на стіл кладуть. Моя думка, — не пускати цих заволок не то що до столу, а й під стіл, ані до хатнього порога!

Тільки треба нам пам'ятати, що козак живе війною. Поки королеві польському треба нашої сили в походах на Турка, Волоха, Татарина, Шведа, або Москаля, доти будуть дивитися на наші права й привілеї крізь пальці. А як замиряться з сусідами, — тоді нам біда. Скажуть козакам чужі греблі гатити й скирти оправляти та в панських загонах волам хвості крутити. Що скажете, пане Петре, на мою думку? — питався Хмельницький Сагайдачного.

— Нема чого додавати, пане отамане. В Речі Посполитій Польській не право, лиш сила панує. Поки козацтво має зброю в руках, доти й наші права шануватимуть можливіші

пани. Нам доводиться дуже небезпечними дорогами ходити, як тим танцюрам, що по високо нап'ятих мотузах скачуть: трошки перехилилися праворуч або ліворуч, — зараз летиш сторч головою.

Мамаєвич та Балика радо слухали слова Хмельницького та Сагайдачного. Ця мова була їм по душі.

По обіді гості оглядали сад Хмельницького, що пахтів свіжим цвітом і зеленню. Дорошенко розмовляв з Настею, смішив її своїми дотепами, йому помагав Красюк. Сагайдачний, відійшовши від стола, питався зтиха Хмельницького, чом та дівчина по військовому вбрана і чого вона приїхала з Баликою та Мамаєвичем.

— Балика — її дядько, а вона — козир-дівка, таких небагато на Україні. То, власне, вона збунтувала богуславців, щоб не корилися маґнатським офіціалістам. Деякі богуславці, — кажуть, — уже були готові поступитися своїм козацьким правом, так вона зібрала молодиць і дівок з усієї околиці та ще старі баби з кочергами посходилися і такий лемент учинили, що козакам сорому наробили:

— „Що, — кричали, — це вже мені урядники пана Даниловича в піч і в запічок заглядатимуть та дивитимуться, чи не пріє у мене солод на пиво? Ах ви сякі-такі сини, не козаки, як так, то ми самі роґачами та коцюбами попробуємо голови польським заїдам!“ Так розкалила жіноцтво у Богуславі, що велику дулю дістав державець Данилович на всі свої домагання.

— Це, значить, дівчина із тієї породи жінок, що, їм, як кажуть, чорт на махових вилах чоботи подавав, — смівся Сагайдачний. На те Хмельницький:

— Ось слухайте далі, бо ще не все я вам розказав. Балика оповідав мені таку пригоду: оце в піст перед Великоднем ішла біля Богуслава якась ватага, наwerbована польськими ротмістрами на московський похід. Звісно, як усе в Польщі, не дано їм грошей із державної скарбниці, так вони живилися крадіжками, грабунками та розбоями. Цій всій збіранині — волохам, полякам, сербам, уграм та іншим — було мало того, що їм давали люди з страху. Вони ще почали знущатися, головню глумилися над жіноцтвом. Їхній ватажок зібрав молодиць та дівчат із того села, звелів їм повтинати мало не по пояс сорочки і гнати поміж тими своїми безпутніми розбишаками. Чутка про це дійшла до Богуслава. Тоді Настя Повченська разом із козаками сіла теж на коня, взяла зброю і так завзято билася з тими

розбійниками з королівського війська, що всі аж дивувалися. Хто б повірив, що вона власною рукою тому ватажкові-ротмістрові голову з плечей зняла? Тепер у Богуславі заведено, що поряд з парубоцькою громадою і дівочька громада вчиться стріляти, шаблями рубати, бо — кажуть дівчата, — „парубки та жонаті повіються десь на Запорожжя, а з нас тут кожна погань буде знущатися”.

— Так ось яка Настя! — думав Сагайдачний. — Справді небуденна, дивна, надзвичайна дівчина. Велика схожість у неї з її сестрою Марусею. Тільки що та не панує над собою, пливе за течією, куди хвиля несе. Настя інша, ця не родитиме дітей татарським мурзакам...

Проходившись садом Хмельницького, гості зібралися знов до столу. Чим більше дивився Сагайдачний на Настусю, тим привабніша й милиша вона йому здавалась. Білі зуби, червоні уста, горішня губа неначе трохи припухла, — знак упертої вдачі, ніс помірний, невеликий і не малий, з гарно вирізаними тонкими нервовими ніздрями. Коли розмовляла, то кінець чепурного носа злегка хитався і надавав ще більше привабливості її загорілому від весіннього сонця обличчю. Тільки в агатово-темних очах деколи блищав несамопитий огник, котрий неначе казав: „Зі мною можна жартувати, але до певної межі. Перейдеш ту межу, — живий не будеш!” Проте чим більше дивився Сагайдачний у темні очі попівни Насті, тим рідше з’являвся у них той небезпечний огник. Вона вперше побачила гетьмана запорозького, якого слава греміла по Україні і далеко за її границями, і сиділа проти Сагайдачного; як зачарована. Все покірніший і лагідніший був її погляд, коли зустрічалася з глибокими зелено-сірими очима Сагайдачного.

Хмельницький та його гості просили Конашевича розказати дещо про недавні його пригоди. Було що оповідати, було що й слухати. Уже дійшов Сагайдачний, пихкаючи дим із люльки своєї, до того, як на порозі татарської темниці з’явилася жінка Карач-мурзи, попівна Маруся, коли прийшов козак до Хмельницького:

— Пане отамане, там кобзарі просяться, щоб пустили переночувати. Йдуть десь здалека, аж із Запорожжя.

Малий Богдан, що в своїй вишиваній сорочці все крутився біля гостей і не спускав очей із Сагайдачного, побіг попереду козака сказати воротареві, щоб впустив кобзарів. Було їх двоє, хоч сліпі обидва, але здорові й свіжі на виду, ще не старі:

— Турки-бусурмени нас посліпили, бо ми були втекли з неволі, аж із Білгороду над Чорним морем, — казали кобзарі. Третій був поводитир, молодий козак, теж вирвався з неволі і не хотів лишати співців без очей.

Почастував отаман Хмельницький кобзарів, звелів їм дати їсти.

— Спочиньте, пани-товариші, в моїй хаті, поки не набридне. Місця у нас багато, на всіх вистачить.

— Та воно, пане отамане, не годиться даром хліб їсти, — казав старший, рябий на виду кобзар. Треба вам і вашим гостям дещо заспівати. Ось на Січі ми навчилися нової думи, що ви, мабуть, на Волості ще не чули.

— Заспівайте, — милозвучно промовила Настя і почервоніла, що сказала слово поперед господаря хати.

— Та заспівайте, люди добрі, щоб душа відпочила від буденної турботи й гризоти, — сказав Хмельницький. А малий Богдан аж рота роззявив і вуха насторожив, щоб почути, як співатимуть кобзарі.

— Ой, Богдане, гляди, щоб джміль тобі в рота не влетів, бо як упустить жало, то й язиком не повернеш, — казав Красюк до малого Хмельницького.

Хлопець затулив рота рукою і далі пильно дивився на кобзарів. Настя погладила його по голові, але він мов не почув.

— Що на Чорному морі,
на камені біленькому,
там стояла темниця кам'яная,

— почали кобзарі виробленими, мужніми голосами, а кобзи струнами в той час і шум морських хвиль за бурі виражали і муки запорожців у неволі висловлювали:

— Що у тій то темниці пробувало сім сот козаків,
бідних невільників.
То вже много літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного ввічі собі не видають.

Слухали всі нову думу з Запорожжя, а найпильніше, мабуть, таки малий Богдан. Доспівали кобзарі до того, як Маруся Богуславка сказала запорожцям про Великдень на Україні:

— То тоді ті козаки тее зачували,
білим лицем до сирої землі припадали,
дівку бранку
Марусю попівну Богуславку

Кляли проклинали:

„Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
щастя й долі собі не мала,
як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!”

Щирі сльози полилися з карих, виразних очей малого Богдана, затулив він смагливате обличчя малими рученятами. Взяла його до себе Настуся, пригорнула, поцілувала, у самої сльози на очах, а йому казала:

— Будь розумний, не плач, Богданку, то вони тільки так співають!

Та не слухало серце малого хлопця Настиних слів, ще рясніші сльози капали з його очей на білий вишиваний рушник.

Здавалося, що й бджоли з джмелями, зачувши золотий кобзарський гомін, перестали густити і слухали пильно пісню про людське горе, муки неволі і радість визволення:

— Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників,
з тяжкої неволі,
з віри бусурменської
на ясні зорі,
на тихі води,
у край веселий,
у мир хрещений!

Надвечір послав Сагайдачний Красюка в Чигирин до своєї сотні сказати, щоб були готові вирушити ранком другого дня через Суботів. Хотів провести до Богуслава Настю. Ще вчора не міг собі уявити, щоб таке рішення прийшло йому в голову:

— Поїду в Богуслав, по дорозі розбалакаюсь з дівчиною, роздивлюся, як там у неї дома, та й попросимо у батька-матері благословення. Годі вже бурлакувати...

Про свій намір Сагайдачний нікому нічого не сказав. Як виїздив із Суботова на чолі козацької сотні Сагайдачний, а поряд із ним Настуся Повченська на коні, свіжа як троянда, то й малий Богдан прибіг подивитися.

— Ідьмо, Богданчику, з нами в Богуслав, бо за тобою панна Настуся буде плакати. А там виростеш, та й посватаєш її, бачиш, яка вродлива? — жаргував своїм звичасм невгомонний Красюк.

Богдан поважно подивився на Настю, потім перевів строгі очі на Сагайдачного:

— Така панна годиться і для пана гетьмана Сагайдачного, — сказав, засоромився й ну тікати. Всі, що чули, зареготалися, Настя почервоніла по самі вуха, а Сагайдачний вслід Богданові:

— Ану йди сюди, малий отаманчук, дам тобі турецьких грошей.

Але хлопець швидко сховався в кущах терну й гльоду, і не можна було його знайти.

— Бачиш, може устами младенців правда говорить, — стиха сказав Дорошенко до Красюка, піднявши високо брови.

Дорога до Богуслава між горбами та широкими долинами була чудова. Те, що не висловилося б і за роки буденного життя, було тепер сказане в цій подорожі під теплим сонцем української весни. Не казав Сагайдачний Насті прямо, більше наздогад, але не слова давали тут вихід думкам і почуванням, тільки вираз обличчя, веселі зморшки під очима біля спущених вій і блискіт білих зубів за червоними повними устами. Їдучи поряд із Настею, Сагайдачний менше курив, бо бачив, що їй неприємний тютюновий дим, і взагалі не брав при ній у рот своєї люльки. Красюк, від якого це не сховалося, казав у дорозі Дорошенкові, як вони zostалися в однім селі позаду від сотні:

— Тепер доведеться в тій пісні зміну робити, слова переставляти.

— У якій пісні?

— Та про Сагайдачного.

— А ну! — сміявся Дорошенко.

— Ось як:

„А позаду Сагайдачний,
що проміняв люльку
та тютюн за дівку,
необачний.

— У тебе, Грицю, думка літас, як той степовий вітер, — казав Дорошенко. З тебе був би добрий кобзар, бо ти сам би пісні собі складав. Треба тільки знайти якогось добродія, щоб тобі очі повиколовав, бо який же кобзар із виднощого?

Приятелі, весело розмовляючи, пустили свої коні навскач, щоб догнати запорозьку сотню Сагайдачного.

Через тиждень відбулося в Богуславі, в домі Повченських, весілля Сагайдачного з Настею. Лилося добре вино потоком, стояли цілі стави з пивом, а наливки й горілки ріками шили.

Короваїв, шишок та паляниць — горами навалено. Від гостей мости ламалися, гнулася й стогнала земля від козачка, гайдука, метелиці, чумака та інших українських танців. І язика-та Мокрина, тепер молодичя-козачка, мати чотирьох дітей, весело виводила в „перезві”, разом з кругловидим, вусатим Красюком, ще раз перероблену пісню:

— А позаду Сагайдачний,
що проміняв люльку
та тютюн за жінку,
необачний...

Дорошенко з Богуслава поїхав з Красюком до свого батька. Не минуло й десять день, як прислав у Богуслав до Сагайдачного Красюка, просити на своє весілля.

— Тепер, — казав Сагайдачний, — як оженимо Михайла, то вже, Грицю, твоя черга під вінець ставати; годі тобі до дівчат та молодичь підлабузнюватися, треба якусь одну вибирати.

Але Красюк і не думав женитися.

— Люди добрі, та подивіться на мене! Я ще молодий та зелений, як гусячий слід весною, сйбогу! Та мені ще треба годів з п'ять попарубкувати, щоб було якраз тридцять сім років. От тоді женитися! Так написав сам грецький мудрець Аристотель, щоб женилися запорожці на тридцять сьомім році, а брали собі вісімнадцятилітніх дівок. Недарма ж я вчився філософії в Острівській академії!

Сміху й реготу щирого було немало з веселим козарлюгою Красюком.

Відіславши на Запорожжя сотню козаків, а з ними весільних калачів і шишок гетьманові й старшині, прожив Сагайдачний у Богуславі два місяці. За цей час побував з молодою жінкою в Трахтемирівському монастирі, був на прощі і в Печерському монастирі в Києві. Скільки гарячих, приятельських розмов з еромонахом князем Курцевичем! Скільки плянів з вірними багочестивій східній церкві ученими київськими ченцями! І знайомі й незнайомі вітали Сагайдачного, як славного провідника, як велику надію українського народу.

— Бачу, що немає потреби мені сидіти на Волості, — казав раз Сагайдачний Курцевичеві при відвідинах Трахтемирівського монастиря над Дніпром. Тепер треба кувати козацьку силу, поки Річ Посполита Польська з Московщиною завелася. Ми з Запорожжя вдаримо на Турка й Татарина, щоб очистити нашу землю на південь аж до Чорного моря. Як роздражнимо султана й хана, то будуть усе гро-

зити війською Польщі, а нам того тільки й треба! Тоді Варшава буде до нас залицятися і не подумає „касувати” козаччину на Волості. Будемо державою в державі, а пізніше, дасть Бог, і далі підемо, аби розум та згода між собою.

Сказано — зроблено: Сагайдачний, Дорошенко і Красюк (цей на Волості менше вчашав до церков, як до шинків), рушили при кінці літа на Низ.

Увесь Богуслав з околицею виряжав Сагайдачного з його товаришами на Січ, на Запорожжя. Щоб розвеселити засмучені чорні очі панії Насті, Красюк доточив до пісні про Сагайдачного ще такі слова:

— Мені з жіпкою не возиться,
а тютюн та люлька
козаку в дорозі
знадобиться...

Почувши це, Настя сміялася і поскубла Красюка за чуприну своєю малою рукою.

Незабаром задиміла-закуріла люлька Сагайдачного далеко на хвилях Чорного моря.

ІХ

МОРСЬКІ ПОХОДИ

Так було що-року: від весни і до осені ходив Сагайдачний з запорожцями на козацьких бистрих чайках на Чорне море, розбивав турецькі галери, здобував татарські й турецькі городи. Щороку рада козацька вибирала собі на гетьманський уряд або його або когонебудь із „сагайдачників” (так називали прихильників Петра Конашевича). Бородавка, вернувшись з походу на Московщину, пробував створити свою партію, щоб взяти провід над запорожцями. Привіз Бородавка з Московщини всякого золота й срібла — робленого і ламаного, — самоцвітів усяких, перел, різних матерій цілими штуками — оксамитів та сдвабів, атласів, різної масти китайок, дорогих одамашків, одержі всякої — із золотоголову і з альтебасу. А що того футра — кожухів, той не злічити й не оцінити: були в його обозі зложені на возах і привезені Дніпром у човнах соболі, рисі, куниці, бобрі, лисиці і все, чим багаті були густі московські праліси. Та не помогли Бородавці ні бенкети, ні подарунки, ні гроші, розсипувані щедрою рукою між низовим козацтвом. Не забули Бородавці, що він чкурнув на Московщину перед походом на море, порушив порядок запорізький. Був радий, що викрутився від суду на Січі, приніс старшинам запорізьким багаті дари з своєї московської здобичі. Не по душі було Сагайдачному таке потурання самовільному отаманові, проте не міг нічого зробити:

— Обсіли нас „бородавки”, як та короста. Треба купувати козаків у солоній морській воді, щоб ця нечисть зішла з нашого тіла, — казав Сагайдачний своїм приятелям Дорошенкові й Красюкові.

Не дуже щастило польському королеві Жигимонтові Третьому в його походах на Московщину. Не мавши грошей на заплату своїм жовнірам, просив він запорізьких козаків, щоб ішли здобувати московський трон для королевича Володислава. Уже московці вибрали були Володислава своїм

царем, коли сам король Жигимонт захотів сісти на царським престолі в Москві. Наобридла московським людям довга колотнеча та наїзди польські й українські: 1613 року вибрали вони собі царя із своїх земляків і почали завзято оборонятися проти чужинців. Бо не мала то була біда для московських людей, коли Бородавка та інші українські отамани водили свої полки по всій Московщині, руйнували і палили міста над Волгою, доходили аж до Білого моря, до города Архангельського.

Після 1613 року почали вертатися козацькі полки з Московщини. Ще більше зросла українська сила на Запорожжі. Перед тим, як кликав польський король українців у походи на Московщину, кожний міг записатися в козацьке військо: селянин кидав панщину, міщанин залишав своє ремесло і брав зброю в руки, йшов на „королівську службу”. Думав криводушний король, що погинуть українці в московській війні, то не треба їм буде платити за службу. Та живучі, мов двохжилні були козацькі діти! Хоч немало їх полягло в походах, але ще багато живих і здорових вернулося на Україну.

Скрута настала для королівського уряду: не було чим платити своїм польським жовнірам, а що ж казати про тисячі запорожців? Хотів би король повиписувати з Запорізького Війська всіх тих, що раніше не козакували, — та як це зробити? Тільки силою можна було б людей, що закуштували „козацького хліба”, вернути на панську ріллю або під присуд війтів у містах. А тієї сили якраз у короля й не було. Незаплачене польське військо — жовніри-найманці — оголосило було „конфедерацію”, заявило непослух урядові і „забезпечувало” себе, грабуючи королівські й шляхетські маєтності. Польський коронний гетьман Жовківський був безрадний: жовніри відмовлялися служити, бо їм не заплачено за службу; в державній скарбниці грошей не було, бо шляхетський сойм вирішив, що, мовляв, нехай платить сам король із своїх доходів, коли затіяв війну з Московою. А тут ще й татари напади чинять, кримський хан Мехмет спустошив Поділля. Коли б українські козаки не заступали були татар під Білою Церквою, то п'ять тисяч християнських душ, головно шляхти, пішли б були в вічну неволю бусурменську. Страх великий охоплював короля та гетьманів польських перед татарами й турками. Бо татари робили наїзди на Україну й Польщу, а з Туреччини приходили звістки, що й султан готує похід на Річ Посполиту.

— Хочби ті зайдиголови-запорожці сиділи тихо і турків не зачіпали, — бажав собі Жовківський.

Але не на то козак живе, щоб боком лежати. Під проводом Сагайдачного двічі ходили запорожці на море 1613 року і немалої шкоди наробили в землях царя турецького. Царгородський султан звелів своїх морякам на галерах і човнах заступити шлях запорожцям біля Очакова, бо тією дорогою вони мали звичай вертатися на свій кіш. Та Сагайдачний був на сторожі. Пливучи морем, побачив він у таку трубу, що далеке близьким робить, турецькі білі вітрила на високих галерах. Звелів усім чайкам стати на місці. Ждав вечірньої пори. Як сутінок покрив морську дрібну хвилю, наказав запорожцям розкрити веслами воду Чорного моря. Чайки летіли, розрізаючи хвилі, прямо назустріч турецьким кораблям.

— Вже тепер не дамося в неволю бусурменам, море тихе. Гей, держіться турки-яничари і татарські ушкали! — казав Грицько Красюк, що стояв на гетьмановій чайці спереду, біля Сагайдачного. Ніч закутала море чорним серпанком, ледве-ледве темніли в далечині турецькі галери. Сагайдачний розставив свої чайки так, щоб на кожну галеру приходилося однакове число запорізьких човнів. Як заспівала козацька труба — „тру-гу-гу”, з усіх чайок зараз же загреміло з гармат, потім з рушниць, і запорожці з бойовим криком обаранили турецькі кораблі. Не бачили турки гаразд, відкіль узявся неприятель, несподіваний напад збив їх з пантелику.

Славна була перемога, а ще славніша тим, що на турецьких кораблях знайшли козаки своїх братів-українців, невільників галерних, що довгі роки мучилися на каторзі турецькій. Знали запорожці, що вже нікому за ними гнатися, їхали галерами далеко в Дніпрове гирло, поки було можна, взяли велику здобич на кораблях і пішли далі на Кіш.

— Ой зза гори хмарка виступає,
З тії хмарки дощик накрапає,
Та синього моря доповняє.
А козацьке військо випливало,
Кораблі турецькі розбивало,
Витопило війська сорок тисяч,
Ой, сорок на сорок ще й чотирі.

Так співали запорожці, вертаючись на Січ. Але й жартовливу пісню про Дорошенка та Сагайдачного було чути

між козаками, бо така вже українська натура, що посміятися любить.

— Гей, вернися, Сагайдачний!
Візьми свою жінку,
верни мою польку,
необачний!

Із Запорозького коша козаки послали лист до польського короля, сповіщали його про славу перемоги над ворогом святого Хреста. Не раділи в Варшаві цим козацьким перемогом, бо сподівалися, що Турчин не забуде своєї поразки і буде мститися польській державі за козаків, як підданих польського короля.

Як щороку, й тепер вернувся Сагайдачний із походу до своєї Насті в Богуслав. Підійшов до свого дому, здивувався, що не вибігла Настуся за ворота, не кинулася до стремена, не гладила змореного вороного коня. Тільки старенька теща повагом підійшла до воріт, перехрестилася і привітала Сагайдачного.

— Де ж Настуся? — зовнішньо спокійно, але з тривогою в душі питався Сагайдачний.

— Зайдіть, зайдіть, любий зитю, в хату, самі побачите. Переступив поріг один і другий, не знав, що сталося з жінкою.

— Петре! Це ти? Яка я рада! Подивися!

Вона показала головою на дерев'яну колиску, що стояла біля неї, а в ній спало мале, червоне на виду дитя.

Зворушений дивився то на жінку то на дитину.

— Хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик, — прошептала з щасливим усміхом Настуся: — ще не хрестили, ждали тебе, поки вернешся з походу.

Поцілував жінку в чоло, тихо перехрестив дитину. Через два дні відбулися хрестини малого гетьманового сина.

За кумів були Дорошенко та Красюк, хрестив сам ермо-нах князь Єзекіель Курцевич, що прибув на те із Трахтемирова. Було дотепів, жартів і сміху, було й співу веселого й сумного. Красюк надів собі на голову очіпок, на свою куму Мокрину начепив козацьку шапку і, сидячи з нею на кожусі за столом, казав, що вже йому годі козакувати, буде гетьманського сина глядіти.

— Та й як мені тепер у походи й на море ходити, коли за мною така люба кумася буде плакати-ридати, дрібні сльози проливати?...

І співалося і оповідалося довго, до пізнього вечера, коли зорі висипали на небо, мов білі курчата на велетенський тік зерно клювати.

Зимової студеної доби не марнував часу Сагайдачний. Верхи на коні або в саях обіздив Україну, робив перегляд козацьким сотням, заохочував запорожців, щоб дбали своєї військової муштри. Де бували непримиренні державці королівських маєностей і вимагали від козаків поплатків та „послушенства”, там слово Сагайдачного і його славне ім'я утихомирювало ласих до наживи офіціалістів та панів:

— Не будьте, панове, такі, як той господар, що зарізав курку, що несла золоті яйця. Наша Козаччина зробила з тутешнього мало заселеного краю рай на землі, бо прогнала далеко в степи татарву і плугом зорала землю. А що буде, як обернете вільних козаків у своїх підданих? Перестануть воювати, прийдуть татари, і вас проженуть, і ваше господарство знищать. Так будьмо помірковані і оглядаймося на задні колеса, бо заїдемо, нехотя, під дурного хату...

Минула Сагайдачному зима в Богуславі, а на весну йому й іншим козакам знов „запахла мандрівочка”. Вирядив він наперед Красюка з своїм братом Данилом, доручив обом вирушати на Чорне море:

— Треба спішити, бо є певна відомість, що султан турецький збирає велике військо, хоче послати на Україну. Треба трохи охолодити падишахів запал морською водою. Тоді буде стерегти власних берегів і не простягатиме задалеко своїх рук...

В липні 1614 року Сагайдачний прибув на Січ. Смутні—невеселі вісті з моря застав він на Запорожжі. Небагато товаришів вернулося з походу. Не було між ними брата Данила. Не вернувся хоробрий вояка, мовчазний, завзятий отаман, що умів виконати свою повинність. Не з вини козаків запорізьких не вдався похід на Чорне море. Весінні бурі розметали козацькі легкі чайки: одні потопилися, другі морський вихор пригнав до чужих берегів. Лиш одна чайка з отаманом Красюком чудом врятувалася, і він із своїми товаришами приніс сумну вістку на Кіш.

— Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся, — казав Сагайдачний до Красюка. — Спробуємо ще козацького цастя. Краще дати бій ворогам на чужій землі, як ждати на своїй власній. Сміливим доля помагає...

В кінці липня нових сорок запорізьких чайок вирушило на Чорне море.

— Годі нам блукати понад північним побережжям Чорного моря. Спробуємо добратися до Трапезонту та до Синопи, — казав Сагайдачний до козаків.

Чайки вже щасливо виїхали в безкрає море, ніде невидно було ніяких берегів.

— Гарзд, пане гетьмане! Веди нас, а ми за тобою! — гукали запорожці, махаючи своїми шапками.

Дві тисячі весел, мов гострими зубами вгризалися в темно-синою воду і розбризкували хвилі на дрібний порох. Вияв попутний вітер з України.

— Напинай вітрила! — заголосила сурма над морськими просторами, і білі паруси надулися, погнали чайки все швидче вперед, до берегів Анатолії. Це була шалена швидкість, бо й гребці не переставали гребти веслами під командою стерників, що правилами орали глибокі борозни в воді. Не було впину відважним українським серцям. Не сподівалися турки, бо ще ніколи не бувало, щоб козаки запорізькі аж через море перепливали. Наперед густо заселені околиці міста Трапезонту лягли попелом, немало турків загинуло в боях з чубатими „барабашами”, а ще більше втекло в гори. Українські козаки, що вибралися з турецької неволі, були добрими провідниками для Сагайдачного по всьому Анатолійському побережжі. За Трапезонтом прийшла черга на Синопу, прегарний город, названий „містом коханців”, задля свого прекрасного положення в садах над морем.

На високий старий замок турецький повів своїх запорожців гетьман Сагайдачний. Знав від українців-утікачів із цього міста, що в замку, в темницях глибоких, без тепла й світла, живуть без надії й відради невільники-бранці довгі-довгі роки.

Запекло оборонялися турки-яничари перед запорожцями, та не могли встояти перед таким страшним натиском. Знав козацький гетьман, куди веде своє військо, то й приготувався до бою як слід: взяв на чайки високі драбини, довжелазні ключки, та мотузяні лазива, щоб видратися на неприступні мури. Сам гетьман показував приклад відваги і безстрашності своїм козакам.

Була небезпечна хвилина на стіні високого Синопського замку, коли Сагайдачний з Красноюком попереду всіх запорожців опинилися на турецькій твердині. Ті козаки, що лізли за ними, були зіпхнуті турецькою обороною разом з драбиною. Так гетьман і осаул опинилися перед двома десятками яничарів.

— Держися, Грицю, треба тепер показати, що ми сини козацької матері! — встиг сказати товаришеві гетьман і пустив у роботу свою шаблю, дарунок ієромонаха Єзекієля Курцевича. Була та шабля в роді князів Курцевичів, мов талісман: не одному з них спасла життя в боях з татарами й турками. Цю шаблю привіз Єзекієль своєму другові, як хрестив у Сагайдачного сина в Богуславі. Махнув шаблею Сагайдачний праворуч і ліворуч, а Гриць Красюк не согірше почав і собі шаткувати турецькі голови. Бачили козаки, що не проб'юється крізь гущу ворожого вояцтва, тому від наступу переходили до оборони, прямуючи до того, щоб висока розлога чинара, що росла край стіпи, була у них за спинами. Це давало волю для рухів і забезпечувало від наскоку з тилу. Чудодійна шабля в руці Сагайдачного блискавкою блищала і громом торохкала по шоломах і головах турецьких, а Красюкова „вірна дружина” (так він звав свою шаблю) в його могутній правиці не меншу шкоду робила лютим яничарам. Зрізався Гриць з турчином — добрим рубакою, ударив шаблею, аж свиснула в повітрі: не встояв би на місці його противник, заорав би носом у землю. Та в цю хвилину другий турок підставив залізну палицю, врятував від смерти свого товариша. Жалібно задзвеніла Красюкова шабля і розломилася надвое, так що він несподіваного струсу й сам Гриць похитнувся, ледве встояв на ногах.

— Петре, брате, — дивися, зрадила клята шабля! — ледве встиг крикнути Красюк до товариша, бо вже кинулися до нього два турки, щоб укоротити козакові життя. Бачив Сагайдачний, у якій небезпеці перебуває вірний його друг, і власним тілом заступив Гриця перед ворогами. Рубався гострою шаблею за чотирьох, і таки не дав свого приятеля на поталу бусурменам. А Красюкове бистре око помітило гостре турецьке ратище, що лежало на землі біля чинари, вхопив він цю зброю в дужі руки і почав нею так орудувати, що у турків аж в очах позеленіло. Билися хоробро, а все ж не було виходу для завзятих запорожців, бо на місце порубаних турків приходили нові свіжі вояки, хотіли взяти побратимів на шаблю або на спис. Гарячий піт аж очі заливав козакам, від утоми руки тремтіли, і ноги вже не так слухали їх, дерев'яніли. Мовчки прощалися вони з світом, і тільки одна думка не давала їм спокою: щоб запорожці таки здобули цю турецьку твердиню і вирвали українських бранців із глибоких холодних темниць.

— Десь мав би Дорошенко підступати з другого боку на замок: невже й йому не пощастило? — пролітали уривки

думок у мозку Сагайдачного в запалі бою з турецькими вояками.

Та що це там діється? Он біжать турки сюди, але не так, щоб помагати цим, що обступили Сагайдачного і Красюка біля розлогої чинари. Ні, кричать — „барабаш”, — махають руками, деякі кидають зброю і тікають, де можуть. А за ними високі запорозькі шапки — червоніють, синіють, жовтіють, і грімке „слава”, „гаразд” гомонить стоголосою луною в мурах старої турецької твердині. Попереду — Михайло Дорошенко, махає шаблею, роздає гострі „поцілунки” тим яничарам, що ще б'ються, і доганяє тих, що спину показують.

Не числили запорожці побитих ворогів, кинулися до темниць випускати на волю бранців, давали їм турецьку зброю і з ними пішли в місто Синопу. Сагайдачний повів своїх козаків на морське побережжя, зруйнував турецький арсенал, де вироблялася зброя, попалив усі кораблі — воєнні й торгові — галери, галіони, човни:

— Щоб не було на чому за нами гнатися бузувірам, — казав Дорошкові та Красюкові.

Горіла Синопа три дні і три ночі, потікали турки далеко з міста, а запорожці наповняли свої човни здобиччю всякою. На сорок мільонів цехинів оцінили свою шкоду турки від цього запорозького наїзду. А посеред диму й пожежі, між гуркотом прогорілих стель, що падали разом з домами, вулицями Синопи гремів гимн козацькій відвазі, на славу хороброму гетьманові, що визволяв братів із турецької каторги. Нові слова придумав Грицько Красюк до знаної пісні, і гула вона, мов хвиля морська, що в бурю б'є об камінну скелю на березі:

Попереду Сагайдачний
веде своє військо
на татар на турків
лицар зацний...

Наїзд запорожців на береги Анатолії нагнав на турків великого страху, а в Царгороді султан аж занедужав з гніву й пересердя. Винуватив за цю невдачу свого міністра, великого везира Насуха-башу, і звелів його повісити. Ледве жінки султанові випросили помилування для великого везира, і падишах зірвав серце тим, що люто, власною рукою побив Насуха-башу, свого головного міністра.

Навперейми козакам були вислані з Царгороду в Дніпровий лиман турецькі галери. Теж із Білгороду, з Дністрового лиману, пішла допомога, щоб не пустити запорожців з моря

в Дніпрове устя. Та це не заскочило запорізького гетьмана. Він розділив військо надвоє: одним звелів висісти на беріг на схід від Дніпрового устя, щоб не зустрічатися з турками, що засіли в гирлі Дніпра. Других повів поза Очаків. На першу половину, що вів Дорошенко, напали татари, і з ними довелося запорожцям вступати в кривавий бій. Сагайдачний, ударивши несподівано на турків біля Очакова, провів козаків щасливо на Січ, лиш деяку здобич довелося кинути в воду, щоб чайки могли легше плисти мілкою водою.

Ревіли запорозькі гармати на острові Базавлуці на славу гетьманові та лицарям — козакам, що щасливо вернулися з далекого походу. А найбільшу радість мали визволені з турецьких темниць і ґалер українські бранці. Вони мов удруге на світ народилися.

При всій тій радості одна думка смутила серце Сагайдачного: не знайшов він у Туреччині свого брата Данила. Роспитував про нього бувших невольників турецьких.

Казали одні, що зустрічали Данила в Синопі, та чомусь погнали його турки разом з іншими запорожцями в Царгород.

Х

ЦАРГОРОД І КАФА

Запорізький похід на Трапезонт і Синопу наробив великого клопоту польському урядові. Розгніваний на козаків турецький султан хотів власною силою покарати „барабашів” за їх нечувану сміливість і відвагу. Ахмет-баша мав наказ від султана — йти з великим військом на Україну, бо, мовляв, взяті турками в неволю козаки заявляли, що вони воювали проти Туреччини за згодою і з дозволу польського короля. Над Україною і над Польщею нависла турецька хмара. Польський уряд не хотів дозволити, щоб турецький султан сам „робив порядок” на Україні, бо боявся, що турки потім підуть війною і на Польщу. Тому король Жигимонт послав до турків своїх послів заявити, що українські козаки — це його поддані, і що він сам доручив своєму гетьманові Жовківському з польським військом пройти Україну вздовж і впоперек і „вичистити” її від козаків. Ахмет-баша не вірив цим польським заявам і посунув з своїми яничарами на Україну. Перейшов через Дністро, дійшов до Богу і там почав будувати замки: один над Богом біля Лиману, а другий теж над Богом, біля того місця, де в Біг вливається річка Чичиклея. Відтіль баша мав йти до нижнього Дніпра, відновити турецькі замки, що були там раніше — в Аслангородку на лівім боці, і в Тягинці, на правім боці Дніпра.

— Оце напители ми собі роботи своїми походами, — казав Красюк Сагайдачному, чухаючи свою голену голову, що блищала на сонці, як пляшка.

Сагайдачний хитро прижмурих сірозелені очі і підкрив лівого вуса:

— Цього нам тільки й треба! Нехай Турчин і Лях трохи один одного поскубуть. Не будуть такі гострі й завзяті на нас. Не в таку пору робити туркам далекі походи, сам здоров бачиш, що вже осінь наступає. Де тому туркові, що звик до тепла, воювати в наших скито-сарматських степах! Ось побачиш, вернуться назад до султана з своїм Ахметом,

а нам з того походу подвійна вигода: турки таки добре налякають ляхів, і польські комісари та гетьмани будуть розуміти, що без нашої помочі вони воювати не можуть.

Сталося так, як казав Сагайдачний. Ахмет-баша через осінню холодну погоду мусів покинути будівництва городків на Україні і вернувся з військом на зимові лежі, за Дунай. До короля Жигимонта і до польського гетьмана Жовківського він послав лист з домаганням, щоб польський уряд утихомирив українських козаків, бо, як не приборкає король запорізьких „барабашів”, то турецьке військо знищить Польщу і всіх людей візьме в неволю.

У Варшаві, після відступу турецького війська за Дністер і Дунай, вирішили, що треба „заспокоїти” козаків. Король призначив „комісію”, до якої належали найбільші пани-магнати, що володіли землями на Україні. Комісари прибули з своїми полками в козацьку Україну і хотіли налякати своєю силою запорожців.

— Ех, сверблять, у мене руки, треба б показати магнатам стежку з української хати, — казав Дорошенко Сагайдачному перед козацькою радою на Січі.

Але запорізький гетьман знав, що може робити козацьке військо, і на що у нього не вистачає сили: не хотів приймати війни на два фронти, проти турків та проти поляків, казав, що треба козакам ще „вбитися в колодочки”.

Не поїхав Сагайдачний сам до польських комісарів на переговори, порадив Війську вислати на Волость двох полковників — Михайла Дорошенка та Грицька Красюка — і з ними ще двох розумних, заслужених товаришів.

— Не змагайтеся, не сперечайтесь з комісарами, кажіть, що наша Козацька Рада їхні бажання розбере, розгляне і дасть свою відповідь. Битися з польським військом нам немає потреби, бо й самі комісари знають, що з нашої війни з ними тільки турок, москаль та татарин буде радіти. Головне для нас тепер — виграти час. Час — це наш найвірніший союзник.

В жовтні 1614 року зішлись польські комісари з посланими від Війська Запорізького. Дорошенко і Красюк виконали гетьманів наказ, не вступали в спір з магнатами, казали, що готові вислухати бажання польського уряду і передадуть їх Війську Запорізькому.

Комісари зраділи. Значить, козаки не такі то вже самовільні, отже, можна їм продиктувати свою волю. Написали для Запорізького Війська „ординацію”, щоб українські козаки несли пограничну службу проти татар і турків

за плату — 10 тисяч золотих і за 700 поставів каразії на одержу. Свого гетьмана козаки не вибиратимуть самі, а приймуть призначеного „старшого” від коронного гетьмана. Козаки, що живуть на Волості, мають бути послухні панам або державцям, бо та влада дана від Бога. Нападати на чужі держави без волі короля козакам українським забороняється...

Дорошенко з Красюком взяли з рук комісарських ординацію і сказали, що відповідь на ці домагання Військо Запорізьке дасть за п'ять тижнів.

— Що ж ви, панове полковники, привезли нам від комісарів Речі Посполитої? Хотять з нами битись, чи миритись? — глузливо питався Сагайдачний Дорошенка й Красюка, як вернулися з Комісії.

Полковники показали гетьманові „ординацію”.

— Я так і знав! Ці люди, таки справді, не знають міри. Тим ліпше для нас. Нехай собі пани-магнати виробляють свої ординації, а ти, Марку, грай! Пошлемо до короля та до сойму наш протест, а тимчасом будемо робити, що вважаємо за розумне і корисне.

Так і вирішила рада Війська Запорізького на Січі. Аж до весни 1615 року пробули козацькі послы в Варшаві, вели переговори з польським урядом та з соймом. Ні до чого не договорилися. Сойм став на боці короля та комісарів, що призначив для козаків ординацію.

Сагайдачний з запорожцями не ждав відповіді від сойму та короля.

— Що нам Трапезонт і Синопа? Заглянемо в гості до султана турецького, поїдемо в Царгород!

Козацькі шапки, як галич, вкрили небо на запорізькій раді, коли гетьман промовив ці слова. На веслах і на вітрилах полетіли козацькі чайки з Дніпрового лиману до Боспору. Вісімдесят човнів несло на собі п'ять тисяч чубатих голів, готових на завзяту боротьбу: перемогти або загинути. А попереду на найбістрішій чайці з знаком Війська Запорізького сам гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, під бунчуком, люлечку покурює, своїх запорожців веселими очима оглядає. Буде велика буря сьогодні над Царгородом, земля задріжить від грому гармат і від вибухів семип'ядних самопалів, і закуряться від козацьких люльок стіни стародавнього Царгороду.

Червоним огнем запалали турецькі порти Архіока та Мізевна перед очима самого султана, що саме в той день виїхав на полювання. Аж затрусився падишах, володар світа, що невгомні „барабаші” відважились на таке нечуване

діло — напасти на султанську столицю. Зараз же звелів своєму Капудан-баші (адміралові), щоб з кораблями ударив на козаків і прогнав їх від міста. Але великий страх напав на султанське військо перед козаками Сагайдачного. Киями доводилося заганяти переляканих моряків на галери та човни. А запорожці спокійно назбирали всякої здобичі в околицях Царгороду, поскладали на свої чайки і рушили морем до рідних берегів. З усіх кінців збирав турецькі кораблі Капудан-баша і з тяжкою бідою догнав запорожців біля гирла Дунаю. Сагайдачний знав, що при повороті додому доведеться помірятися силою з турками; тому звелів усю здобич скласти на більші човни, а з легким чайками ждав, поки надпливуть ворожі галери.

Був ясний ранок, сонце вишлювало з моря і світило турецьким воякам в очі, відбиваючись від хвиль. Капудан-баша не міг добре бачити козацьких човнів, а Сагайдачному було видно високі турецькі галери, як на долоні.

— Наша надія в відвазі. Може б це назвав римлянин „темерітас” (безглузда сміливість), але щастя сприяє не тим, що завжди обережні: буває так, що треба поставити на карту все — або пан, або пропав, — так казав Сагайдачний Дорошенкові, що стояв біля нього на човні біля переднього стерна і пильно придивлявся до дул гармат на турецьких галерах.

— Роби, гетьмане, як знаєш, ми раді слухати, — відповів Дорошенко.

Бій був короткий. В надії на силу своїх гармат, турецькі галери дуже наблизилися до козацьких чайок, щоб без промаху влучати і потопити ворога. Сагайдачному цього тільки було й треба. Знову, як і в минулих боях, випустила с себе бойовий рик мідяна сурма на гетьмановій чайці, і легкі запорозькі човни кинулися на турецькі галери. Одні козаки були при веслах, другі давали густого огню із самопалів, треті готували ключки та драбини, щоб вискочити на галери для кривавої розправи на широких палубах турецьких кораблів. Червоно-мальована галера Капудана-баші попала в козацькі руки, сам турецький адмірал, пробитий запорізькою кулею, лежав на палубі, просив милосердя, давав за себе 30 тисяч дукатів Сагайдачному, аби його випустив на волю. Та незабаром помер Капудан-баша від тяжкої рани, поплило його закривавлене тіло в хвилях Чорного моря. Побачивши, що сталося з галерою Капудана-баші та з іншими турецькими кораблями, турки кинулися на втечу. На взятих галерах запорожці шили далі і перед турецькою твердиною Очаковом спалили кораблі, на страх

туркам, що зачинилися були в своїм замку. Сагайдачний вивів військо на беріг і послав козаків добувати Очакова. Ледве відбилися турки від цієї напасти, густо стріляючи з гармат і гаківниць.

— Почекайте, ми ще прийдемо до вас вдруге, тоді не всидите в вашій мишачій норі! — переказав Сагайдачний через поленого турка Очаківській залозі. Назад, в устя Дніпра пошлюли на чайках не всі козаки. Частина погнала степом великі череди турецького скоту, взятого біля Очакова.

Коли довідалися в Варшаві про цей похід Сагайдачного, то не знали, що робити, ні король ні його порадики в сенаті. Перша думка була — утихомирити козаків, послати на них „комісію” з військом, покарати винних і примусити запорожців до послуху. Та поки збиралися комісари, сталася несподівана біда. З волі турецького султана кримський хан рушив на українські землі восени 1615 р., налив огнем і нищив мечем усе, що попалося йому в дорозі. Проти цього татарського наїзду король кликав до зброї шляхту, але ніхто й не поворохнувся, все тікало з України на північ. Тільки запорізькі козаки та селяни й міщани, що мали зброю, давали відсіч татарам. Але рух орди був такий скорий і несподіваний, що багатьох татари захопили. Хвалився хан, що знищив на Поділлі 900 селищ і міст, невільників з України кожний татарин мав по вісім і по десять, а числа худоби ніхто не знає, хіба Бог на небі...

— Де вам братися до воювання? — писав на глум кримський хан до польського короля.

— Такі то наші добродії з Варшави, — з гіркою усмішкою казав Сагайдачний козакам на Січі:

— Пишуть для нас строгі ординації, хотіли б нас у ложці води втопити, бо, мовляв, козаки непотрібні, Річ Посполита і без нас обійдеться. А як прийде до гарячого, то вже не знають самі, куди тікати. Якби не Війська Запорозьке, то вже татарські орди ходили б під Варшаву і за Варшаву. А як ми шарпнемо невіру-бусурмена в кримським степу або на морі, то зараз крик зчиняють: буцімби то козаки мир з сусідами порушують! Чи може бути з татарвою мир? Вони звикли нашою кров'ю жити, ось якого „мира” треба татарам. Дійшло до такої ганьби, що польський король платить щороку дань кримському ханові, щоб не заціпав Речі Посполитої. Хан бере від поляків подарунки, а наїзди на нашу землю робить по старому. Нехай король платить, на здоров'я, данину татарам, його добра воля, а ми з татарами брататися не будемо. Он турки вже, за приводом татарським, так роз-

стервіли, що вибудували над нашим Дніпром-Славутою свої твердині — Тягинку й Аслангородок, щоб нас на море не пускати. Та ми покажемо, брати-молодці, хто на цій землі господар!

Так говорив гетьман на козацькій раді, і всі запорожці були однодушні й одностунні: не датися бусурменам, не пустити ворога на рідну землю, помститися за пролиту християнську кров і за бранців українських, взятих у татарську неволю.

Чом Сагайдачний не пішов наздогін татарській орді, що спустошила була українське Поділля восени 1615 року? Чом він лиш невеликі відділи козацькі пустив навперейми ханові, а з усім своїм військом зимував на Базавлуці?

Була поважна причина для цього рішення запорізького гетьмана. Мав він через шпигунів певні відомості, що султан турецький не закинув своєї думки відшлати за-порожцям за наїзд на Царгород. Падишах готував велике піше військо і кораблів багато, щоб рушити на Україну з моря. Тому що турки мусіли послати своє головне піше військо на персів, султан міг вислати проти українських козаків тільки кораблі під проводом Алі-баші. Про цей похід турецької флоти на Україну знав козацький гетьман і рішив не ждати ворога на Січі, а дати бій туркам на морі.

Була рання весна 1616 р., коли Сагайдачний з козаками на чайках впливав із Дніпра на Лиман назустріч кораблям турецького Алі-баші. Страшний був бій, безмежне завзяття і відвагу показали українські козаки. Мов мурашки неповоротких жуків, обсіли бистрі запорізькі чайки турецькі галери, сміливо вилазили козаки на кораблі і в лютий січі кінчали борню на життя і смерть. Вісімнадцять галер і більше сотні менших бойових човнів — з гарматами, з провіян-том і всякою зброєю взяв Сагайдачний від турків. Жалкував тільки за тим, що турецький Алі-баша втік від козацьких рук. Гетьман озброїв українців, що були в неволі на галерах, і рушив з цілою турецькою флотою на Чорне море. Гордо повівав стяг Війська Запорізького на найкращій турецькій галері. Там, під бунчуком, стояв гетьман Сагайдачний і через сурмача давав знати всьому Запорозькому Війську, що робити далі. Не повів козаків назад на Січ. Обплив кримські береги і заїхав зі Сходу до міста Кафи. Не сподівалися татари, щоб на турецьких галерах під їхнє місто підплили запорізькі козаки, тому безпечно дивилися на кораблі, що наближалися до Кафи. Хотіли вітати своїх одновірників турків, аж тут із гармат полетіли залізні гостинці на місто

а за тим на човнах підплили чубаті гості до берега. Оборона була безнадійна. Чотирнадцять тисяч турків і татар загинуло в Кафі, в тім місті, де щодня на базарах продавалися живі люди-бранці з України. Горіла Кафа, місто сліз і мук, червоным полум'ям, сизий і чорний дим літав над домами, мечетами та високими мінаретами.

— Руйнуйте, діти, це прокляте місто! Паліть, щоб і сліду не було! — гукав роз'ярений гетьман до запорожців. Згадав княжну Христю, згадав брата Данила, згадав своє перебування в неволі і нещасливу Марусю Богуславку...

Та не треба було загадувати запорожцям, що мають робити. Добре діяли козацькі руки в Кафі, в тім місті, що про нього написав у той час один учений литвин: „**Нон урбс, сед враго сангвініс нострі**” (не город, а жеретія нашої крови).

Багато українців визволив Сагайдачний із рабства татарського в місті Кафі. Пішли вони в різні городи й села або пішки на пробій через Крим, або поплили з запорожцями на чайках і на галерах до Дніпрового Лиману, славлячи і благословляючи гетьмана Війська Запорізького Петра Конашевича-Сагайдачного.

Відомості про поразку турецької флоти та про взяття Кафи дійшли до султана в Царгород. Аж занедужав володар правовірних з горя. Великий везир звелів покликати до себе запорізьких козаків, що були в неволі в Царгороді, і питався грозою і ласкою, щоб сказали, як би можна запобігти козацьким походам на море. Вимучені довголітньою неволею запорожці казали і се і те: не лежало їх серце до того, щоб давати ворогові добрі поради. Знайшовся між козаками один, що сказав:

— Треба неодмінно піймати Сагайдачного, бо то від нього вся біда турецькій державі.

— А як же його піймати?

— Не знаю, ваша милість, ясновельможний пане везиру.

— Це так добра рада, — посміхалися турки: — піймай, мовляв, горобця в лісі та насип йому соли на хвіст...

Турецькі міністри урадили між собою і подали свою думку недужому султанові:

Послати військо на Україну, взяти твердиню Камінець над Смотричем, завоювати городи — Київ, Білу Церкву, Черкаси і Канів. Турки знали, що в тих околицях зимують козаки, і що там живуть їх родини.

— Треба все барабашівське непокірне, осуружне кодро викоренити, тоді буде мир і спокій для турецької держави, — казали султанові його міністри.

На Волощину вислано турецьке військо під проводом Іскандера-баші, щоб відтіль ударити на Україну. В цю пору Сагайдачний з Дорошенком та з Грицем Красюком були в Богуславі. На Петра-Павла були іменини гетьмана, і з усієї околиці—козаки й не-козаки—приходили його поздоровляти, приносили подарунки від щирого серця. Всіх приймав і частував Сагайдачний та його жінка Настуся; і не так витання гостей різними стравами й напитками, як ласкаві слова і веселий приязний погляд гетьмана та його дружини радували українських людей, що зішлись вшанувати оборонця України. Сагайдачний перемінився на обличчі після походу на Кафу. Там якийсь татарин, пізнавши запорозького гетьмана, хотів його убити стрілою, пущеною зблизка. На щастя, стріла не влучила в око, як націлявся татарин, лиш зачепила щоку. Рана загоїлась, проте зостався шрам. Тому Сагайдачний запустив бороду, щоб не було видно знаку від рани.

При вечері з Дорошенком та з Красюком, запиваючи наливкою мандрики та добре помащені вареники з їляганим сиром, Сагайдачний вияснив приятелям свої пляни.

— Кличе нас гетьман Жовківський помагати коронному війську проти Турка, — казав Сагайдачний, розглажуючи широку русу бороду. Що ви на це, панове полковники, скажете?

Красюк закрутив кінець довгої чуприни за вухо і промовив:

— Коли ми воюємо турків на морі, то чом би не вдарити на них і на суходутті? Бо, як поб'ють військо Жовківського, то неминуче кинуться й на нас. Це ж ми їм найбільше залили за шкуру сала.

Дорошенко мовчав. Ждав, що скаже Конашевич.

— Нехай тепер буде „попереду Сагайдачний,” — усміхнувся до гетьмана.

— Добре, Красюче, твоя думка не погана, тільки один у ній гандж: чи ти думаєш, що Річ Посполита нам подякує за нашу кров, пролиту в боях із турками?

— Думаю, що так.

— Помиляєшся, брате! Я тобі скажу, що буде, як ми поможемо полякам побити Турка: зараз призначать нову комісію і почнуть наших запорожців, що хоробро билися з ворогами Речі Посполитої, виписувати з козацьких реєстрів, бо той, мовляв, „хлоп”, той „міщанин”, а той „попович”. Так „перечистять” тоді наше військо, що хоч гинь-пропади Запоріжжя і вся Україно! Тому, нехай ще трохи поскачуть

поляки з „нашими” українними магнатами, нехай спробують самі повоювати з турками, тоді певно інакше оцінять і наші криваві труди.

— А що як турки, розбивши ляхів, рушать на нашу Україну? — кинув Красюк.

— Не бійся, брате, мені доносять, що з Іскандером-башею люду воєнного небагато, бо мусять турки держати військо для охорони своїх міст над Чорним морем. Запам'ятай моє слово: Іскандерові-баші не хочеться воювати так, як і гетьманові Жовківському, а може ще й більше. Турчин думає, що проти нього вийдуть не тільки поляки, а й наше Військо Запорізьке. Добре, як виграс: тоді його в Царгороді похвалять. А як програє? За поразку від султана одна подяка: цурка на шию і в мішок та в море!

Так сталося, як казав Сагайдачний. Над Дністром зішлись — утомлене далеким походом турецьке військо і армія польська. Між Жовківським та Іскандером-башею почалися переговори, і незабаром був підписаний мир.

Коли про це дійшла відомість до Сагайдачного, то він сказав Дорошенкові і Красюкові:

— А тепер починаємо війну з Туреччиною **ми**. Запорізьке Військо з султаном і його башами не мирилося і не підписувало ніяких договорів!

На Січі закипіла робота. Сагайдачний будував нові чайки і лаштував старі для походу на Чорне море. Дзвеніло в кузнях, скрипіли пилки, гострі сокири відалися в дерево, гарячою смолою щедро поливалися боки козацьких човнів. Запорожці складали в бочки сухарі, порох, борошно, робили запаси води для пиття. Дві тисячі завзятців на чолі з отаманом Красюком вирушило восени 1616 року на бистролетних чайках у Чорне море. Буря розкидала чайки і деякі з них потопила. Але запорожці вперто боролися з непогодою і добралися аж до Мінер і Трапезонту. Знов здобули козаки Трапезонт, розбили на морі три турецькі галери з шістьох, що були послані в Царгороду проти Війська Запорізького. Утік безславно адмірал Цікалі-баша до Царгороду і приніс страшну вістку султанові, що сталося з Трапезонтом та з турецькими воєнними кораблями. Одночасно з Цікалі-башею прибігли гонці від переляканих жителів Анатолійського побережжя — із Самсуна, з Трапезонту й Синопи. Гірко нарікали на турецьке військо, що їх не обороняє перед запорізькими козаками. Принесли листи, писані грецькою й турецькою мовою, від козацького отамана Красюка. В тих листах стояло:

— Люди султанські, Магометової і Христової віри! Не надійтеся на військо султана ані на його кораблі, бо запорожці мають досить сили, щоб усю турецьку потугу знищити. Коли хочете в мирі хліба-соли уживати, то кличемо вас: покоріться Війську Запорізькому, тоді будемо вас, як своїх підданих, обороняти і нікому не дамо вас кривдити. Коли нас послухасте, то я, отаман Красюк, оженюся з найкращою дівкою з вашої околиці і моїм козакам звелю одружитися з вашими дівчатами. Таким чином у мирі й згоді утвориться нова українсько-турецька нація, що буде страшна для всіх наших і ваших неприятелів. А за свою віру не турбуйтеся. Кожний буде молитися до свого Бога, як звик. Ваш прихильний і добре зичливий Гриць Красюк, отаман Війська Запорізького.

Аж шлювали від злости султан і його міністри та баші, почувши таку невидальщину. А проте Красюк влучив турків у болоче місце своїм закликком. Бо гонці з Синопи й Трапезонту казали султановим міністрам, що жителі цих міст підуть у підданство до Війська Запорізького, якщо султан не охоронить Анатолійського побережжя перед наїздами козаків-барабашів.

Султан послав в Анатолію листи, заспокоював своїх підданих, ручився своїм словом, що не дасть їх на поталу „барабашам”. Тимчасом із Царгороду була вислана нова турецька флота на чолі з Ібрагимом-башею аж до Очакова. Там турецькі кораблі ждали повороту козацьких чайок, щоб несподівано застукати їх і потопити. Мавши таку вістку, Красюк скликав на морі (а була тиша велика,) козацьку раду. Розказав, як воно було, і питався у запорожців:

— Чи воля ваша, панове-молодці, йти назад на Україну, чи спробувати щастя — ударити на Босфор, насипати запорозького тютюну під самий ніс султанові, щоб аж чхав, невір-на душа?

— На Царгород! До султана на іменини! Веди нас, батьку-отамане, а ми вірно за твосою головою! — загуло на обплетених очеретяними снопами чайках.

Горіли — палали околиці султанової столиці. В падишаховім сераї гарні одаліски-жінки султанові — дивилися з вікон на чубаті козацькі голови, що блищали між запаленими будинками Царгороду. Одні були в страхі великім, але були й такі між ними, що ждали з надією в серці: а може Бог благословить труди запорозьких козаків, віддасть в їх руки Царгород... А тоді — воля вільна усміхнеться серцю,

закованому в золотій клітці над берегами Золотого Рогу, де блищать біло-пишні мармурові палати, де пнуться вгору мінарети, і зеленіють високі смутні кипариси...

Не мав наміру Красюк добувати Царгороду. І найхоробріший між запорожцями розумів, що це було не по силі двом тисячам смільчаків, що прибули на легких чайках. Знав козацький отаман, що турецькі кораблі стерегтимуть запорожців біля Дніпрового лиману, та й надумав від Царгороду плисти чайками аж в Озівське море. Обминули Крим, проплили протоку, що звалася у старовинних греків — Боспор Киммерійський, — і чайки легко загойдалися в сіро-жовтій воді Озівського моря. Компас і зорі вірно шлях показували козакам у рідний край. Річками — Молошною та Конкою добралися з моря до Дніпра, поховали чайки, попадавали багату здобич і розійшлися — розбрелися по Україні по обох боках широкого Дніпра-Славути.

Нетерпляче ждав гетьман Сагайдачний Красюка в Богуславі. Думав: — Чи вернеться з козаками та з визволеними бранцями веселий Грицько на бистроходних чайках? Може знайде там десь і брата Данила на каторзі турецькій... Взяв бандуру многострунну в руки і тихо-тихо загравав смутну-сумну думу:

— А на Чорному морю супротивна хвиля встає,
Судна козацькі на три часті розбиває:
одну часть взяло — в землю Агарську занесло,
другу часть гирло Дунайське пожерло;
а третя де ся має? — В Чорному морі потопає...

Біля гетьмана сиділа й слухала його гри Настуся в чепурнім очілку з золотоглаву. Малий Данилко бігав за кошеням, щоб прив'язати йому до хвоста нитку з клубком вовни. В хаті світилася велика воскова свічка на столі, і лялпядка горіла перед малим образом Діви Марії, благословенням гетьманової матері, Тетяни Конашевички.

— Пугу, пугу! — Почулося за воротами.

— Гриць Красюк! Пізнаю голос! — Гетьман мерщій устав і звелів вартовому козакові завести отамана в хату.

Привіз Красюк усяких подарунків Настусі — дорогі перлові намиста, і кораблики, і очішки, і матерій усяких та килимів, своєму хрещеникові Данилкові гостинців турецьких — солодких цукорків, що в роті, як сніг ростаять. Коли згадав Красюк, як він кликав Анатолійських турків піддаться Війську Запорізькому та ще й обіцявся одружитися

з туркенею, то Сагайдачний аж за боки брався від сміху. Настуся Конашевичка насварила Красюка:

— Бачите, який отаман запорізький! Своїми дівчатами гордує, перебирає, і та, мовляв, не така, і ця не годиться, — а до туркеня залицяється старий, підтоптаний парубище! Ще й віру християнську перемінив би задля якоїсь там турецької панни, що в червоних шараварах ходить. Отакі ви всі запорожці!

Мусів виправдуватися Красюк, що писав до турків тільки те, щоб їх збаламутити, але Настуся не йняла віри. „Турецьким женихайлом” його прозвала.

— Ось побачите, оженилися з молодою туркенею, то вона вам заспіває іншої пісні:

„Ой ти, старий дідуга,
ізігнувся, як дуга”...

— Та турки ж наших пісень не знають! — сміявся на ці докори Красюк.

— Нічого, що не знають, у них є напевне свої пісні про таких старих женихайлів, як ви, пане Красюк.

З Січі Красюк привіз вістку, що Ібрагим-паша, не діждавши козацьких чайок біля Очакова, рушив з військом на Запоріжжя. Там він застав малу козацьку залoгу на Базавлуцькiм острові. Запорожці, бачивши турецьку велику перевагу, покинули Січ, пішли на Волость. Ібрагим-баша тільки тим здобрів, що взяв дві пари малих поламаних гармат на Січі, попалив курені й будинки в запорізькiм „осинім гнізді” і з гарматами та козацькими чайками вернувся з свого походу в Царгород. На Волость, де зимували запорожці, баша побоявся вести своє військо.

— Як же тут у нас на Україні? — розпитував Красюк гетьмана.

— Саме ведемо розмови з польськими комісарами: вони хотіли б спинити козацькі походи на море. Ждемо, що незабаром вернеться Дорошенко з Павлочі з новою ординацією для війська від вельможних панів, — казав Сагайдачний, хитро усміхаючись, гладячи рукою свою русу бороду, і приязно дивився на Красюка глибокими сіро-зеленими очима.

XI

КОЗАКИ НА МОСКОВЩИНІ

На рік 1617 козацька рада вибрала гетьманом Війська Запорізького не Сагайдачного, а Дмитра Барабаша, козака старинного і в війську заслуженого. Та не був Барабаш такий гнучкий і пронизливий, як Сагайдачний. Недарма ж про Петра Конашевича говорилося між козаками, що він як та бждола: — „і вкусить — і меду дасть”. Не виходив Сагайдачний, будши гетьманом Війська Запорізького, з меж, дозволених законами і звичаями Речі Посполитої Польської. Сагайдачний оминав гострих зуларів з польським урядом і в своїх листах і заявах до Варшиви завжди доказував, що він і Військо Запорізьке шанус державні закони і розпорядки не менше, як „сини коронні” (шляхта). Новий гетьман Барабаш зійшов з дороги, протоптаной Сагайдачним. Почав сперечатися з польським коронним гетьманом Жовківським, і цим дуже роздратував польський уряд проти Війська Запорізького.

А було чого сердитися Жовківському на Барабаша та на козаків. На весну 1617 р. велика хмара нависла над Польщею та Україною. Султанове військо рушило через Волощину до Дністра. З турками були ще й війська воевод — Семигородського, Волоського та Мунтянського. Більше як 70 тисяч війська турецького йшло на Україну, а тут ще кримський хан пустив свою орду аж на Волинь. В цей час у Жовківського, коронного гетьмана, було всього сімсот жовнірів!

Новий запорізький гетьман не доглядів татарського походу. Кримці вернулися з Волині з великим числом невільників. Барабаш не вмів їх перейняти, погнався за ордою тоді, коли вже за татарами й слід прочах. Нерозумне завзяття веліло Барабашеві та іншим гарячим головам у Війську Запорізькім саме тепер, за великої небезпеки для України і Польщі, відмовитися від допомоги польському гетьманові проти турецької сили.

— Ой, заведе нас цей Барабаш у велику біду, — казав Дорошенко, відвідавши Сагайдачного в Богуславі. Сагайдачний кивнув головою:

— Цей гетьман із тих, про яких писано: „Сліпий сліпого веде і обидва в яму попадають”.

Дійсно, Барабаш не тільки відмовився допомогти Жовківському в час страшної турецької небезпеки, але й не вважав на листи від польського королевича Володислава. Хтось пустив між Запорозжцями чутки, мовляв, польський королевич іде на Україну, щоб знищити козацьке військо. Чи міг про це думати польський уряд тепер, коли треба було дорожити кожним жовніром і козаком, щоб відбити турецьке військо? Було щастя для України, що турецький баша не знав, що діється в ворожому стані. Він не підозрівав, що Жовківський прийшов до Дністра лише з польським військом, без запорізьких козаків. Тому баша охоче прийняв у своєму наметі польських послів і скоро з ними домовився. В мировій умові, підписаній під Бушею-Яругою над Дністром, сказано:

„Козаки не мають виходити з Дніпра на море, не сміють чинити ніяких шкод у турецьких землях”. Жовківський іменем польської держави дав обітницю турецькому баші, — „козаків і їх край приборкати і покарати”. Турецький баша вимагав, щоб польський уряд дозволив йому пройти з військом до Дніпра, бо хотів поруйнувати городи — Білу Церкву, Канів, Черкаси, Чигирин і Корсун. Але поляки сказали проти цих вимог рішуче „ні”, і баша тільки спалив Рашків над Дністром та зруйнував Бершадь, бо в тих околицях козакував запорожець Василь Босий, що з своїми ватагами постійно нападав на турецькі землі. Жовківський хотів зірвати злість на козаках за те, що не помагали йому проти турків, і щоб показати Туреччині, що польський уряд виконує підписані договори. Коронний гетьман писав до гетьмана Барабаша, щоб Запорізьке Військо прислало до нього своїх поважних людей на розмови. На те Барабаш дав відповідь: „Коли кому того треба, то нехай до нас прийде або прише”.

Не розумів Барабаш, що поляки, позбувшись турецької небезпеки, тепер можуть обернути все своє військо проти козаків. Був бундючний, як і перед цим, хоч справи зовсім змінилися.

Жовківський повів своє військо через Бар на Схід, до Дніпра. Барабаш зібрав запорожців і готував військо до бою з поляками. Жовківському приходили на поміч проти

„козацької своєволі” полки магнатів з України — Януша Острозького, чигиринського старости Даниловича, князя Збараського. За Білою Церквою над Россю наближалися дві армії одна до одної. Сагайдачний, як полковник запорізький, був із своїми козаками при війську. Не подобалося йому те, що учинив гетьман Барабаш, поставивши Запорізьке Військо неготове проти дужчого ворога. І між простими козаками не було охоти до війни з поляками:

— Ми з ляхами заведемось, а тимчасом Орда наскочить на Україну, то візьме голими руками і нас і їх, — гомоніли в Запорізькім Війську.

— Цей гетьман Барабаш не для гетьманської булави родився. Йому не гетьманувати, а свині пасти, — такі голоси чулися між запорожцями.

— Он якби Сагайдачний мав булаву, то знав би, як повести діло. Той меткий, як в'юн, такого і в ступі не влучиш. А Барабаш — простак. Такий і двом свиням їсти не дасть...

Говорили-гомоніли невдоволені козаки над берегами рвучкої Росі, скликали раду, а на раді скинули Барабаша з гетьманського уряду:

— Не хочемо такого старого опудала, дайте нам голова-того гетьмана! Вибираймо Сагайдачного, він уміє дати добрий лад і порядок Війську!

Козацькі різнобарвні шапки полетіли вгору; кінські хвости гетьманського бунчука захиталися над головою борода-того Петра Конашевича. Рада вирішила послати до Жовківського своїх послів. Поїхали — Дорошенко, Красюк, Богдан Балака, Іван Мамасвич і інші.

— Не дратуйте старого Жовківського, панове, — казав до послів Сагайдачний:

— Щоб залагодити те, що наробив своїм нерозумом Барабаш, треба буде нам багато крутити головою. Недарма ж кажуть: один дурень кине камінь у воду, а десятеро розумних не витягнуть. Отже — покажуйте охоту Війська Запорізького до згоди з польським урядом. А що далі робити, — побачимо.

В польськім таборі зустріли козацьких послів від нового гетьмана з неприхованою радістю. Жовківському самому дуже не хотілося воювати з запорожцями. Саме тоді плянували в Варшаві новий похід на Москву, щоб скинути царя Михайла з трону і посадити на московському престолі королевича Володислава. Жовківський розумів, що без українського війська не вдасться побити московців. Так вийшло на переговорах, що випав з великої хмари малий дощ. Жовківський домагався, щоб із Запорізького Війська

були виключені всі ті, що за минулі два роки покинули свій міщанський або селянський стан і пристали до козаків. Посли Війська Запорізького за це не сперечалися з польськими комісарами, казали, що виконають їх бажання, а чого не зможуть, то передадуть на ласкаве рішення королеві і соймові Речі Посполитої. Уже прийшла до козачого війська звістка, що королевич Володислав рушив з малими силами під Смоленськ, по дорозі на Москву, здобувати корону московських царів. Знав Сагайдачний від певних людей, що королевич і Жовківський раді покликати на поміч Запорізьке Військо, а тому вважав, що поляки тільки на словах будуть домагатися зменшення козацького реєстру: навпаки, інтерес польського уряду велів, щоб в українському війську було людей як найбільше. В одній тільки справі запорізькі послы на переговорах із Жовківським були неуступчиві: рішучо відкинули польське домагання, щоб польський уряд призначив для Запорізького Війська гетьмана.

— Наше військо сильне гетьманом, і ми своїх людей краще знаємо, — казав Дорошенко Жовківському.

Після довгих розмов і переговорів ухвалили, що Військо Запорізьке вибирає свого гетьмана вільними голосами, а польський уряд має його затвердити.

— Так що ви привезли нам, панове послы, від королівських комісарів? — питався Сагайдачний Дорошенка й Красюка, що вернулися з переговорів.

— Усе гаразд, пане гетьмане. Коронний гетьман, почувши від нас лагідні слова, зробився такий смиренський, як ягнятко. Каже — „я давній приятель Війську Запорізькому”. Ну і ми теж не щадили приязних слівець для панів комісарів. Наші справи ще має розбирати сойм, що збереться на той рік. А тимчасом Жовківський іменем короля і королевича просить допомоги від Війська Запорізького на Москаля.

— Добру загадку загадав нам коронний гетьман. Ще вчора збирався рознести на польських шаблях Військо Запорізьке, а тепер кличе нас воювати Московщину, — встав своє слово Красюк.

Сагайдачний поважно дивився на товаришів зброї, з якими пережив стільки небезпек і кривавих боїв з ворогами України. Глибокі зморшки зібралися на його високому чолі. Встав з місця і поклав руки на плечі обох приятелів:

— Красюче і Дорошенку, друзі мої вірні! Слухайте, що я надумав, поки ви воловодилися на переговорах з польськими комісарами. Бо й до мене доходять вісті, що короле-

вичеві, аж горить, треба нашої допомоги проти Москви. Звісно, можна б нам скласти руки, як то був зробив Барабаш, і ждати, що з польського походу на Москву вийде. Але пам'ятайте: коли програє королівське військо з Москвою, то всю злість оберне король на нас. Згадають після того і наші походи на море, пригадають і про недавню війну Жовківського з турецьким військом над Дністром. Ще й прикинуть нам, що ми, відмовилися помагати королевичеві в поході на Московщину, бо москалі з нами однієї віри. Тоді сподівайтесь нових нагінок і утисків на нашу Благочестиву Східну Церкву в Речі Посполитій Польській.

— Та чогу ж би ми мали помагати католиків посісти православну Москву? — невдоволено питався Красюк.

На це Сагайдачний:

— Є для того поважна причина. Розміркуй, друже. Коли б сів королевич Володислав на московським троні, то чи думаєш, що вдержиться він там, якщо не перемінить католицької віри на православну? Григорій Отреп'єв, котрого ти знаєш, як зробився царем московським, то не всидів у Москві, бо не додержував тамошніх звичаїв: не спав по обіді, ходив пішки, а не їздив, куриєв. Убили його московці, хоч він був москаль родом і православної віри. А то будуть терпіти москалі у себе на престолі царя католика, що прийде з Варшави?!

— Так що ж порадиш, гетьмане? — казав Дорошенко.

— А ось що: Військо Запорізьке не відмовляє допомоги королевичеві Володиславу здобути московський трон. Наша надія, що Володислав, як цар московський, муситиме прийняти православну віру. Після смерти короля Жигимонта буде Володислав і королем польським. Якщо поляки його не схотять, то Військо Запорізьке йому pomoже! Розумієте: Володислав, православний цар московський і король польський і разом володар України не може бути ворогом благочестивої віри в своїй державі. Ох, як би це сталось! Не погорджували б тоді наші княжата й панята старожитною благочестивою вірою своїх предків, не кидали б свого народу, не множилися б тоді відступники й перекинчики на нашій Україні, не вважали б вони церкви православної за „хлопську"... Бо сам цар московський і король польський Володислав був би нашої віри! А так — подивіться, що діється кругом нас на Україні: вже відцуралися предківської віри, перейшли на латинство і князі Збаразькі, і Сангушки, і Острозькі. В Острозі, де процвітала наука благочестивої віри, по смерті князя Костянтина єзуїти засіли... Людська

доля в Божій волі. Шляхи волі Божої нам, смертним людям невідомі. Часто кривими стежками йде чоловік до своєї мети. Так і тут. Чую серцем і розумом: не йде Військо Запорізьке на Московщину проти православної віри, а таки за те, щоб потім віра і церква наша благочестива розвивалася і процвітала. Це тільки простацькому розумові, що не нюхав ні політики ні діалектики, може так здаватися, що ми підемо на свою віру воювати. Хто гляне глибше, той побачить, що воно не так.

— Добра тобі діалектика, — розмовляв Красюк з Дорошенком, коли вони вийшли від Сагайдачного: „Для добра православної віри треба бити православного Москаля”. А по правді, багато тих, що підуть помагати королевицеві здобувати московську корону, казатимуть: — „Не треба мені твоєї благочестивої віри, аби були дідчі гроші та здобич...” Ходили ж наші хлопці на православних волохів за Дністро не раз і не два і так бідолах обскубли, що й кримські погани завидували.

— Ти, Красюче, все дивишся на світ крізь закурене скло. Думаю, що Сагайдачний правду каже. Тільки, що пляни його дуже широкі. Як так ступати, то легко посковзнутися, — промовив Дорошенко.

Сагайдачний збирав Запорізьке Військо в похід на Московщину. Не пішов на зиму, хоч королевич, що застряг в дорозі на Москву, просив помочі у козацького гетьмана. Але не любили запорожці воювати в зимі, коли мерзла земля і тяжко копати шанці, тому й не пішов Сагайдачний у морози рятувати королевича. За зиму переглянув, вимуштрував військо, справив обози. Кипіла робота в козацьким арсеналі при Трахтемирівським монастирі. Часто наїздив туди Сагайдачний і радився з Курцевичем, що від 1616 року був у монастирі архимандритом. 20 тисяч добірного війська взяв з собою Сагайдачний на Московщину. Мов огневий плуг, що лишає по собі глибоку борозну, пройшло Запорізьке Військо на Москву через Путивль, Єлець, через Лебедянь, Шацьк і Коломну в літі 1618 року.

— Що за смутна країна, — казав Красюк, ідучи на коні крізь непроглядні темні ліси московські поряд з гетьманом Сагайдачним.

— Вона не така вже й смутна: дивися, є гарні гаї, і ниви зеленіють. Тільки що наше українське око звикло бачити білі хатки в селах, вишневі садочки, скрипучі журавлі біля криниць, — цього тут нема. Тут люди не кохаються в чистоті,

не люблять цвітів і садів не мають. Це вже така вдача московського народу.

— Тимто я тут нізащо не хотів би жити, — казав Крассюк. У такій чорній хаті раз переночуєш, то будеш по вік пам'ятати: блохи, блощиці, мухи, таркани — кусаються прокляті, як злі собаки. А вже мені оці личаки, що вони носять, — я краще ходив би босий. Людина робиться, неначе та лапата гуска і так кивається на обидва боки мов качка...

„Черкаси ідуть”, — страшне було це слово для московського війська. Не сподівалися царські воеводи, що Сагайдачний так швидко, як степовий вихор, дійде з Запорізьким Військом під Москву.

— Сматрі-ка, Міхрютка, на єнтаво черкасково воеводу — та, покажістее наших-та байр будет! А барадішша-та, как у Ніколи-угодніка, — показував на Сагайдачного міщанин на вулиці в Коломні своєму внукові, взявши хлопця собі на плечі.

— Во-какой, а і лошадь-та у нево, словна змсі, і конські хвасты вісят на шесте, зачем его, дедушка? — питався захоплений внук, утираючи рукавом віскряки, що й собі цікаво висувалися з кирпагого носа.

— Єнтім-та хвастам ані, то-єсть черкаси, как Богу молятся, такая у ніх черкаская вера, — тоном глибокого знавця пояснив дід внукові.

Їдучи з військом через Коломну, Бородавка почув цю розмову і реготався, розповідаючи козакам, що московські люди уважають бунчук запорізького гетьмана за ікону.

Гетьман прямував до польського обозу в селі Тушині під Москвою, де застрягло було безнадійно військо королеви-вича Володислава. Московські воеводи не хотіли допустити злуки запорожців з польським військом і вислали проти Сагайдачного боярина Бутурліна з московськими стрільцями. В кривавім бою зрізалися запорожці с московськими вояками. Примерзле поле було закурене димом від козацьких мушкетів, трупами своїми густо устелили московські стрільці шлях своєї втечі. Тридцятилітній козак Олифір Голуб, племінник Сагайдачного, був при гетьмані в цім бою. Бачив він, як його вуйко Петро пустив коня вперед, махаючи булавою, а за ним поблискуючи шаблями з криком „гаразд”, „слава” помчали чубаті запорожці. Олифір держав у руці бунчук і мусів зостатися на місці, бо так звелів гетьман. Сагайдачний наскочив на самого воеводу Бутурліна, великої сили і зросту чоловіка, що зручно відбивав напади запорожців.

— Пустіть мене, діти, я покажу цьому москалеві, як зачіпатися з запорізькими козаками, — крикнув гетьман своїм воякам. Не виймаючи шаблі, самою булавою вибив зброю з бояринової руки і пустив важку булаву на голову Бутурліна. Похитнувся воевода, застогнав і з розмаху впав навznak на землю з переляканого коня.

Розмегавши московські війська, що хотіли не пустити запорожців до злуки з королевичем Володиславом, Сагайдачний примчав із своїми молодцями до села Тушина.

Чутка про прихід запорожців викликала між поляками та литвинами надзвичайну радість:

— „Це з неба послана поміч“, — говорилося в війську королевича. Володислав послав запорізькому гетьманові і війську гроші, всякі дарунки, булаву і свою хорогву. Ще більше захоплення було в польським війську, коли сам Сагайдачний передав королевичеві московських воевод із Єльця і Лівен та царських послів, що йшли в Крим, підбивати хана, щоб пустив свою орду на Україну.

На раді Сагайдачного з королевичем та з польськими гетьманами вирішено зробити приступ на Москву. Уночі проти Покрови, запорізького військового свята, повів Сагайдачний своє військо на столицю московських царів. Над українським табором повівав запорізький стяг з козаком, що держить мушкет на плечі, і малиновий прапор польський з білим орлом, бо й сам королевич прибув до Сагайдачного. Була темна ніч. Під людськими ногами і кінськими підковами глухо дудніла мерзла земля. Сагайдачний розділив своє військо на дві частини: першу повів сам, другу доручив Дорошенкові. На возах були драбини, щоб козаки могли вилізти на московські мури. Кожний запорожець мав наготові мушкет, пістолі, нагострена шабля висіла при боці і гострий спис був міцно в руці, мов приріс.

— Куку-ріку-у! Куку-ріку-у! — почувлося кругом Москви в козацьким таборі. То заспівали в запорізьких клітках півні, яких гетьман звелів наловити перед наступом на Москву. Це був знак, що козацьке військо має без дальшого загалу враз кинутися без шуму і крику на московські мури.

І в московських дворах відгукнулися своїм кукуріканням півні. Але московські стрільці і без того не спали. Уже знали московські бояри, що Сагайдачний прийшов, і готувалися до бою. Під мурами Москви і на стінах горохом розсипалося стріляння з мушкетів, подекуди, для страху, загреміли з Москви й гармати. Заклекотів людський крик і гомін — з одного боку — „гаразд“, „слава“, а з другого

— „ребята, не поддайся!” — та огидне московське матіркування.

Сагайдачний, Дорошенко і Красюк згадали молоді літа, билися на стінах московських так, як колись бувало на турецьких галерах. Уже вгиналися муштровані московські стрільці перед нездержним запорізьким натиском. Коли б були поляки сповнили умову і виступили проти Москви з третього боку, то пишався б ранком на другий день польський білий орел поряд з українським прапором — козаком з мушкетом, — на царськім палаці в Кремлі. Та польське військо „спізнилося”. Думали польські гетьмани, що самі запорожці все зроблять, а вони прийдуть на готове. Московські воеводи розділили своїх стрільців так, щоб мати заслін і проти польського війська.

Топталися польські жовніри на однім місці, а наказу наступати все не було. Уже передові сотні козацькі, що йшли з двох боків, зустрілися в Москві, а поляки стоять на місці. Поїхав сам королевич у польський табор з Красюком та з Олофіром Голубом розвідати, що сталося. Але Сагайдачний уже не дїждався їхнього повороту: московські воеводи побачивши, що проти стрільців б'ються тільки запорожці, а поляки „трусую празнують”, всі сили направили проти козаків. Вести бій далше у чужім великім місті, де з кожного вікна стріляля або кидали каміння, Сагайдачний не схотів. Бо коли стояло бездіяльно на місці військо того, якому він хотів здобути московську корону, то за що б мали українці проливати свою кров?

Пізніше Сагайдачний довідався, яка була причина, що польське військо не пішло в бій. Коли дізналися московські бояри, що на Москву йде Сагайдачний з великим військом, то рішили миритись з Польщею. У Москві добре знали, що польський сойм не хотів би бачити королевича Володислава на московському троні, і що в Польщі уважали похід королевича на Москву більше за його власну справу, а не за справу польської держави. Так за спиною королевича і Сагайдачного комісари польського сойму разом з послами московського царя кували мировий договір. Це перечеркнуло пляни Володислава і Сагайдачного.

Все ж королевич збирався зимувати з військом під Москвою. Сагайдачний узяв потім місто Калугу і прислав до королевича лист, щоб із Московської землі не виходити. Але польські комісари поспішили миритися з Москвою. Перед волею польської шляхти мусів схилитися і королевич і сам король Жигимонт.

Сердитий і невдоволений вертався Сагайдачний на Україну з московського походу. Великі надії були змарновані, загинуло в боях багато хоробрих товаришів. А за що? Допікав йому ще й Красюк своїми уїдливими словами:

— Ну, що, вихрестив королевича на благочестиву віру?

— Відчепися від мене, бо я так перехрещу булавою, що й кісток своїх не позбираєш, — грозив невгомному Красюкові гетьман.

— Воно віра-вірою, а дехто з наших на тій Московщині добре таки поживився. Бородавка хвалився, що те все дістав „від вдячних одновірців з щирими сльозами на очах”: оксамити, соболі і куниці та всякі самоцвіти, — казав Красюк гетьманові другим разом.

Сагайдачний тільки махнув рукою. Війську Запорізькому король і королевич мали заплатити за криваву службу на Московщині. Але нічого не могли дати, бо про це мав рішати сойм. Отже мусіли запорожці в Московській землі харчуватися тим, що знаходили по містах і селах. Тільки церков звелів Сагайдачний не займати. Коли до нього дійшло, що два козаки з Бородавчиного полку пограбували церкву, то гетьман звелів обох покарати смертю, для прикладу іншим.

Вертався Сагайдачний з Московщини через Київ. В українській столиці гетьмана з його хоробрим військом зустрічали міщани, православна шляхта і духовенство з великою радістю. Тоді саме був у Києві й архимандрит Трахтемірівського монастиря князь Єзекіель Курцевич.

— Насідає на нас Варшава, пане гетьмане, дихати не дають благочестивій східній церкві. Не маємо піде оборони, надія на Бога та на Військо Запорізьке. До оборони віри взялося Київське Брацтво, уже й школу засновано при Богоявленському монастирі для нашої молоді. Але не дримає ворог нашої церкви, уже накликають супостати на нове Брацтво і на школу гоненія і утиски королівських урядів, хочуть, щоб погас світильник благочестя в славному городі Києві.

— Не буде цього — відрубав Сагайдачний. — Не допустимо чужинців запанувати в українській столиці!

Після розмови з Курцевичем Сагайдачний скликав у Києві козацьку раду. На раду запросив Єзекієля Курцевича, архимандрита Київського Печерського монастиря Єлисея Плетенецького, ректора Київської Брацької школи Йова Борецького і інших визначних поважних людей із київського духовенства. То були люди учені і твердої волі, прихильні

до Війська Запорізького. Архимандрит Плетенецький здобув собі велику славу тим, що спорудив у Києві друкарню і видавав книги на оборону віри і народних українських справ.

На раді Війська Запорізького одноголосно вирішено:

Записатися всім козакам у члени Київського Брацтва!

— Це не жарт — 40 тисяч братчиків із гострими шаблями при боці! Тепер Київського Брацтва побоятся зачіпати ті, що силою й хитроцями хотіли б нас відвернути від предківської віри, — казав архимандрит Єзекіель Курцевич Сагайдачному і дякував гетьманові за те, що учинив.

— Велебний пане отче-архимандрите, мій давній приятелю, ми ще не те зробимо для осиротілої матері нашої, церкви благочестивої!

XII

ЗА ВІРУ!

За московський похід дякував Сагайдачному і Війську Запорізькому королевич Володислав і сам король польський, але шляхецький сойм був радий, що вже війна скінчилася:

— Багато намножилося того гультайства на Україні, треба приборкати самовільників, бо скоро всі наші піддані — селяни запишуться в козаки, — так говорилося між шляхтою. Замість подяки за криваві подвиги Війська Запорізького на Московщині, коронний гетьман Жовківський покликав запорожців на нову „комісію”.

— Слава Богу, з турками дійшла Річ Посполита до згоди, з Московією маємо мир на 14 років, від царя московського здобуто Чернігів і Новгород Сіверський; кримський хан присягає, що вже орди не посилатиме на землі Речі Посполитої. То нащо нам стільки тих запоріжців? Вистачить їх три тисячі, щоб стерегли бродів і переходів на Україну, а інших — послати на ріллю. Годі цим хлопам воювати, треба чорну землю орати, — говорилося між польським панством, що зібралося в таборі коронного гетьмана Жовківського. Все, що мала найхоробрішого польська держава, вивів у поле проти запорожців гетьман Жовківський під місто Паволоч над річкою Растваницею. Не саме коронне військо, але й сильні полки магнатів польських зійшлися на пізню осінь 1619 року до купи, щоб відбути з козаками „комісію”. Проти цих полків Сагайдачний вивів своїх 10 тисяч козаків, все з огнистою стрільбою, з мушкетами, мало хто був з луком. При гарматах було двісті вишколених гармашів. Перед вишикованим Військом Запорізьким, під гук бубнів і за грому гармат і рушниць зустрічав Сагайдачний польських послів у своєму таборі. Великі гроші мали польські комісари для Війська Запорізького: хотіли платою за службу осолодити гірке лікарство, що привезли козакам.

— Три тисячі козаків має бути в Війську Запорізьким? Чи панове-комісари знають, що це певний шлях до руїни

козацтва і до занепаду держави? Та нас 20 тисяч недавно ходило на Москву на королівській службі, це ж мала частина Запорізького Війська, а тепер — три тисячі! Коли б ми, гетьман і старшини, дали згоду на це, то мусли б зараз тікати в світ за очі з України...

Сагайдачний бачив напроти сильне польське військо, готове до бою. Міг би поміряти свої сили з Жовківським, піднявши всенародне повстання. Але розумів страшну небезпеку для України, бо програна війна була б кінцем козацтва.

— Покажемо на словах покірність, а свою думку залишимо при собі. Уже вилазили ми з усяких комісій; подавали протести до короля і до сойму, протягали час, а там, — дивися — якась нова війна, і все про реєстрових і нереєстрових козаків забудеться.

З гірким серцем, Сагайдачний ім'ям Війська Запорізького заявив, що дає згоду „виписати” з Війська тих, що пристали до козаків протягом останніх п'ятих років: — Ще вивернемося з цієї халени, — казав Дорошенкові.

17 жовтня 1619 року козацька старшина на чолі з Конашевичем-Сагайдачним підписала „реверсал” (заяву), що козаки будуть сповняти бажання короля і сойму: не ходитимуть без волі королівської на турків і татар. Коронному гетьманові Жовківському хотілося вірити, що запорожці мають охоту додержати своєї обітниці. Жовківський мусів поспішати з України, бо вже в Німеччині починалася велика війна між католиками й протестантами, і на угорській границі не було спокійно. Треба було туди війська.

Підписавши „реверсал” до Речі Посполитої, Сагайдачний і не думав виконувати домагань польської „комісії”. Писав, правда, до Варшави, що вже попалив запорізькі чайки, щоб козаки не ходили на турецькі городи над Чорним морем. Але човни були мабуть з такого дерева, що не горить, бо запорожці наїздили своїми чайками, як і раніше, на півострів Криму. Теж і степом ходили козаки на татар. Про виписування „зайвих” козаків із реєстру не було чути нічого. Цю справу Сагайдачний, своїм давнім звичаєм, відкладав до „жидівського Петра”.

Гетьман Запорізькій, залагодивши так-сяк польсько-українській спір за те, скільки має бути записано людей у козацькій реєстрі, поспішав виконати велике діло для Східної Благочестивої Церкви і для всього українського народу.

За походу на Московщину Сагайдачний зустрів у Тулі єрусалимського патріярха Теофана, що їхав у Москву. Роз-

мовляв з патріярхом про Українську Благочестиву Церкву, що не має своїх єпископів, і просив патріярха, щоб, ідучи назад, прибув у Київ і поміг пригнобленій вірі. Про подорож патріярха Теофана писав з Ахтону до гетьмана смиренний инок і богомолець Іван Вишнєвський, щоб Військо Запорізьке помогло церкві благочестивій висвятити митрополита і єпископів:

— Петре, паси мої вівці, — нагадував ахтонський подвизник Сагайдачному. Ще року 1610-го, за гетьманування Григорія Тискиневича (писарем військовим був тоді Сагайдачний), Запорізьке Військо рішучо поставилося в обороні предківської віри, яку хотів знищити польський королівський уряд. Того року Військо Запорізьке вирядило своїх послів до Києва і дало записати таку заяву в городські книги української столиці:

— „Бувши синами Соборної Апостольської Східної Церкви, іменем всього Війська козаків запорізьких, що з любови своєї до розмноження слави Божої і народу християнського і до храмів Божих, церков Господніх, всякими прикрасами їх наділяють, приоздоблюють і поміч чинять, — іменем тих усіх товаришів, що пробувають на службі Речі Посполитої при його королівській милості, — ми разом з їх милостями панамі, з народом православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, що не відступили і не відкинулися від неї, і проти завзяття нападників на нашу старожитну православну релігію головами своїми її боронити”.

За гетьмана Сагайдачного духовенство і церква східна завжди могли сполягати на помічну руку Війська Запорізького. Посли від київського духовенства, від Брацтва, від архимандрита Печерського, від ігуменів українських монастирів часто бували у гетьмана запорізького, і сам гетьман приїздив не один раз на рік у Київ порадитися з ученими ченцями, як зберегти незалежну українську церкву.

На початку 1620 року гетьман Сагайдачний, після нарад з київськими церковними діячами, вирядив посольство Війська Запорізького в Москву, до єрусалимського патріярха Теофана. Сагайдачний просив патріярха поспішити з приїздом на Україну і забезпечав його, що Військо Запорізьке не дозволить польському урядові чинити святому отцеві будьяку кривду.

— Не хоче король його милість, щоб на Україні було своє духовенство, — то його воля. Але нам треба більше слухати Божої волі, а не людської, та й свою честь народну

мусимо шанувати. Сьогодні король римської віри, тому тягне нас до себе, а там з'явиться володар іншої релігії, так скаже, щоб ми приймали його віру. „Не надійтеся на князі”, як сказано в Святому Писанні, то ж і ми на королівську ласку не вповаймо, робімо те, що нам велить совість і народна честь.

Цими думками ділився Сагайдачний з Михайлом Дорошенком та з архимандритом князем Курцевичем, відвідавши приятеля в Трахтемирівському монастирі.

Незабаром вернулося козацьке посольство від єрусалимського патріярха. Теофан пересказував гетьманові, що в березні збирається приїхати на Україну. На московській границі зустрів патріярха сам гетьман Сагайдачний з Військом Запорізьким, провів його до Кисва і в місті дав охорону для дорогого гостя у Брацькій монастирі. Гонці від Запорізького гетьмана пішли у всі землі України — на Волинь, на Поділля і на Підляшшя, в країні Підгірські і Покутські, до міщан і шляхти благочестивої віри. Сагайдачний скликав велику раду на 15 серпня, в день Успенія Богородиці, храмове свято Печерське, щоб на цій раді всі вірні сини народу просили патріярха виконати велике діло — висвятити митрополита та єпископів для України. Боявся патріярх нагінки від короля і влади польської, довго вагався і відмовлявся. Рішуче слово гетьмана Запорізького, що він з своїм військом не дасть ворожій руці ані пальцем торкнутися патріяршої особи, переконало Теофана. Перед „Великою Радою Народу Українського” промовив Сагайдачний мовою грецькою і українською до патріярха:

— „Ваша Святосте, найсвятіший отче патріярше Єрусалимський, кире Теофане! Не був би ти патріярхом, не був би добрим пастирем, не будеш намістником Христовим і апостольським, коли не посвятиш і не поставиш народові українському митрополита та єпископів, залишиши нас тут серед утисків без пастирів”.

Треба було позбутися з Києва королівського комісара Почановського, що був присланий з Варшави наглядати над тим, що буде робити патріярх на Україні. Сагайдачний учинив хитрість: приготував Теофана мов до відїзду, дав йому козацький полк на супровід. З патріярхом виїхав і польський комісар. Коли приїхали до Білої Церкви, то там зустріли запорізького полковника Кизима. Кизим повідомив, що недалеко ходить орда, і що дальша подорож дуже небезпечна. Патріярх казав, що він, як підданий турецького султана, не боїться татар і поїде далі. Але Почановському не хотілося

попастися на татарський аркан. Тому він побажав патріархові щасливої дороги, а сам поспішив у Варшаву. Цього тільки й треба було Сагайдачному. Патріарх вернувся в Київ і в великій тайні, ночами, повисвячував єпископів, людей заслужених, достойних, призначених Великою Радою Народу Українського в Києві. В Брацькій церкві висвячено Йова Борецького на митрополита Київського, Мелетія Смотрицького на архієпископа Полоцького. З Києва патріарх з гетьманом та з іншими визначними людьми світського й духовного стану, під охороною козацького полку, виїхав у Трахтемирів. Не хотів архимандрит Єзекіель князь Курцевич посвячення, казав, що він ще замолодий і недостойний бути єпископом, але мусів послухати Сагайдачного:

— Пам'ятаєте, превелебний отче архимандрите, як ви мене намовляли, щоб я не цурався гетьманської булави? Тепер моя черга сказати вам щире слово. Глядіть, щоб не сказали люди про вас: „Самоуничиженіє паче гордості” (самопониження гірше від гордості).

„Буди по слову твоєму”, — сказав тихим голосом Єзекіель і низько поклонився гетьманові.

Другого дня, після висвячення Курцевича на єпископа Володимирського, в Трахтемирові відбувалася у патріарха нарада з гетьманом. Були там визначні старшини Війська Запорізького і митрополит Борецький з нововисвяченими єпископами. Треба було негайного рішення Війська Запорізького. З Волощини прийшли тривожні вістки:

7 жовтня 1620 року пропало польське військо в бою з турками під Цецорою. Сам коронний гетьман Жовківський загинув на полі. Татарські орди, з наказу султана, ударили на Поділля й Галичину. Польща була без війська, уряд Речі Посполитої боявся, що турецьке військо прийде незабаром під Краків і Варшаву. Після смерті лихословили поляки гетьмана Жовківського. Понадіявся старий на самих польських жовнірів, не покликав козаків воювати Турка:

„Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть на ріллю або свині пасти”, — казав бундючно Жовківський, виступаючи на Волощину проти турків.

Вістка з Цецорського Поля тяжко пригнобила гетьмана. Це ж там поліг його давній приятель, власник Суботівського хутора під Чигирином, Михайло Хмельницький. Настуся Конашевичка плакала за старим Хмельницьким, а ще більше над долею Богдана Хмельницького: казали ж, що він у битві під Цецорою попався на турецький аркан і пішов у неволю до бусурменів.

З малого босоногого хлопця Богданка виріс плечистий, високий юнак, поки він учився в колегії отців Єзуїтів у Ярославі над Сяном. Їдучи до школи та вертаючись із Ярослава до батька на хутір, щоразу Богдан заїздив до хати гетьмана Сагайдачного. Панія гетьманова полюбила Богдана як рідного сина, а Сагайдачний жартома прозвав Хмельниченка „сватом”, згадуючи, як той, будши хлопцем-підлітком, угадав, що Настуся буде його жінкою. Сагайдачний часто розпитував у Богдана про науку в Ярославській Колегії, і молодий Хмельниченко дивувався, скільки мав гетьман у своїй пам'яті латинських і грецьких цитат із стародавніх письменників:

Халепон то мен філісе
халепон де мі філісе;
халепотатон тон пантон
апотінханін філунта,

— продеклямував раз гетьман своєму гостеві-студентові грецьку поезію.

— Не розумію,—сказав Хмельниченко,—мабуть ви, пане гетьмане, вимовляєте по новогрецькому, а у нас велять читати так, як учив Еразм. Напишіть мені на папері, будь ваша ласка, то я, може, зрозумію. Гетьман усміхнувся і написав. Богдан зразу переклав:

„Тяжко любити, тяжко й не любити. А найгірше з усього — не мати до любови щастя”.

— Е, то у тебе, козаче, є смалець у голові! — похвалив гетьман студента.

— Видно, добра була Острівська Академія, — думав собі Богдан, — коли гетьман, плаваючи морями і мандруючи степами, не забув за довгі літа того, що вчили в школі!

Старий Хмельницький взяв у похід і Зіновія Богдана, що саме кінчив науку в колегії, хотів показати йому справжній бій з турками. Та сам загинув і занастив сина. Сагайдачний заспокоював жінку:

— Якщо Богданко живий, і тепер у неволі, то не пропаде. Він меткий як той в'юн, викрутиться з усякої біди. Однак шкода, щоб такий козак лишався в неволі. Якби знаття, де він, то я зібрав би запорожців та й пішов би на Турецьку землю, щоб нашого „свата” визволити. Та ба: таке діло непевне, коли хочемо бачити його живого. Дав би добрий викуп, аби тільки випустили бусурмени на волю нашого козака.

Та не було ніяких вісток із Туреччини: ні грецькі, ні жидівські кушці, ні, найхитріші з усіх, — вірменські не могли довідатись, де дівся молодий Хмельниченко після битви під Цецорою.

Тепер почав король Жигимонт шукати рятунку в козацьким війську. Окрім листів і гонців, висланих до Війська Запорізького, король передав через свого посла окреме письмо до патріярха Теофана. Цей лист застав патріярха в Трахтемирові. Теофан хотів порадитися з гетьманом, козацькими старшинами та українським духовенством, що робити. Король просив патріярха єрусалимського, щоб він своїм впливом нахилив запорожців до війни проти турків.

На нараді гетьмана і старшини з єпископами думки поділилися. Одні радили послухати прохання польського короля, інші казали, що вже багато заслуг виконало Військо Запорізьке для Польщі, проте король і Річ Посполита все були невдячні й віроломні. Гарячий єпископ князь Курцевич настоював, що українці не повинні поспішити з допомогою для Польщі, так, як і поляки ніколи не спішили помагати Україні проти ворогів:

— Все нашому Війську Запорізькому випискою грожили та човни палити веліли. Тепер нехай споживають на здоров'я ту кашу, що самі наварили!

Своє слово сказав і поважний митрополит Київський Йов Борецький. Зворушеним голосом прочитав він присутнім промову українського посла на соймі, шляхтича з Волині, Лаврентія Древинського. Цю промову Древинський прислав митрополитові до відома:

„Почавши від Кракова, в Короні як помножається слава Божя? Вже по більших містах церкви запечатані, церковні маєтності спустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до Великого Князівства Литовського, — і там робиться те саме. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священників розігнано. В Пинську те саме зроблено, Лішинський монастир на коршму обернено. Через це діти сходять з світа без хрещення, тіла мертвих вивозяться з міст без церковного обряду, як стерво; люди без шлюбів у нечистоті живуть, не сповідаючись, не причащаючись з світа сходять. Чи це не обида самому Богові? Невже Бог не буде за це мститися? Чи то не кривда нашому народові, що діється у Львові? Хто грецького закону, той не може проживати в місті, ні торгувати на лікті й кварта, ані до цехів не може бути прийнятий. Коли хто умре, мешкаючи в місті, то його мертве тіло не можна провести через місто з церковною це-

ремонією, ні до хворого з тайнами Господніми не дозволяється йти. А в Вильні, чи це не утиски? Чи це чувано коліне-будь? Коли мертве тіло хочать провести через замкову браму, якою ходять і їздять усі, навіть жида й татари, то ту браму замикають, так що православні мусять свого мерця виносити іншою брамою, що нею тільки гній із міста вивозять”...

Промова Древинського зачепила в душі кожного учасника Трахтемирівської наради багато жалісних струн:

— Ось чого наробив той король, а тепер просить, щоб ми рятували його державу?! Нехай гине все, краще з Турком і Татариним побратасмось, ніж жити в такій неволі! Ось і його святість кир-Геофан, патріярх Єрусалимський, та інші східні патріярхи можуть вільно ісповідувати віру православну в бусурменській державі, а нам цього святого права не хоче дозволити король і держава, що звать себе християнськими?!

Мусів гетьман Сагайдачний перервати нараду, бо дуже розгорівся гнів на Польщу в козацьких серцях. На самоті довго радився з патріярхом та митрополитом. Патріярх сказав, що посол з Варшави заявив йому іменем Жигимонта Третього, що бажання козаків про права віри благочестивої будуть задоволені, аби тільки Запорізьке Військо допомогло Польщі проти Туреччини. Патріярх показав гетьманові та митрополитові листи до нього, прислані від краківського єпископа та від польських сенаторів. Всі вони писали, що Польща буде шанувати права Східної Церкви.

— Чи, ваша святосте, вірите польським обітницям? — питався Сагайдачний патріярха. — Чи благословите нас іти на боротьбу з бусурменами разом з поляками?

Геофан заявив, що вірить і благословляє.

Коли знов зійшлася рада, то Сагайдачний сказав, що нема про що сперечатися. Сам найсвятіший патріярх кир-Геофан тої гадки, що треба послухати короля. Король запевняє патріярха через свого посла Обалковського, що буде шанувати права православної церкви.

Після наради патріярх склав грамоту до Запорізького Війська, кликав козаків помагати Польщі в тій надії, що король затвердить висвячених патріярхом митрополита і єпископів.

В лютім 1621 року патріярх виїхав з України. Українська козаччина, захочена до бою проти Турків і Татар, не марнувала часу. В зимі 1621 року запорожці ходили на море і нагнали туркам багато страху. Збирали також сили для боротьби з турками на сухопутті.

Новопоставлені українські єпископи почали свою службу для народу. Архієпископ Мелетій Смотрицький поїхав аж у Полоцьк, інші єпископи в свої міста. Однак король Жигимонт зняв маску і показав, чого він хоче. Розіслав по всій державі універсали, з наказом арештувати митрополита Борецького та інших єпископів, як „зрадників”, що їх висвятив „самозванець-патріярх” за згодою турецького султана. На Білій Русі, далеко від козацької України, прихильників архієпископа Смотрицького король звелів арештувати і хотів їх покарати смертю. Лихі вісті дійшли до Києва, і вони над міру збентежили митрополита, єпископів і весь український народ. Митрополит Йов Борецький написав свою „Протестацію” проти клевети ворогів на благочестиву церкву та на єрусалимського патріярха. І про Військо Запорізьке згадав митрополит похвальними словами в своїй протестації.

— „Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони нашого роду, наші брати і правовірні християни. Про них думають, що вони простаки, не мають ні знання, ні розуму, і були підмовлені духовними. Але як ми не відводимо їх від належної послухності і не бунтуємо, так і не вчимо їх розуму у їх справах і вчинках. Вони мають природжений хист і Богом дарований розум. Бо це те плем'я славного народу Руського, із сім'я Яфетового, що воювало Грецьке царство Чорним морем і на суходуті. Це з того покоління військо, що за Ольга, руського монарха, в своїх моноксилах (чайках) по морю й по землі, приробивши до човнів колеса, плавало і Костянтинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Костянтинопольської церкви приймали, і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть.

Живуть не як погани, а як християни: мають священиків, учаться письма, знають Бога і закон свій. Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою Божою, не мали пильнувати віри і свого спасіння?

Коли вони йдуть на море, то перше всього моляться, заявляючи, що йдуть не невірних за віру християнську. Друге завдання собі беруть — визволення невольників. При тому дають побожні обіти, що своєю здобиччю наділять насамперед церкви, монастирі, шпиталі та духовних. Задля спасіння своєї душі вони викупляють невольників, будують нові церкви і монастирі, мурують, збагачують.

Це певне, що на всім світі, після Бога, ніхто не робить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми викупами, король еспанський своєю сильною флотою, а Військо Запорізьке своєю сміливістю і перемогою: що інші народи виборюють словом і промовами, те козаки доказують самим ділом”.

Гетьман Сагайдачний, заклопотаний церковними справами, не мав часу дбати за тим, що діялося і говорилося між козаками на Запоріжжі. А там не все було гаразд. Після „ординації”, яку написала польська „комісія” для козаків 1619 року, знайшлися на Запоріжжі багато невдоволених. На Січі зібралася рада і вибрала гетьманом Якова Неродича-Бородавку, замість Сагайдачного. Сагайдачний не прийняв цього вибору до відома, бо тоді Військо Запорізьке було в поході на татар. Однак таке роздвоєння не було на користь Війську. Коли повна рада вибрала вдруге Бородавку на гетьманський уряд 1621 року, то Сагайдачний уже не сперечався:

— Нехай покаже Бородавка, що він уміє. Не все ж мені гетьманувати, — казав Сагайдачний Дорошенкові. Він далі був полковником Війська Запорізького, і до його слова козацтво пильно прислухалося. З Богуслава, де жила його Настуся з сином, Сагайдачний часом заїздив у Київ і в Трахтемирів до єпископа князя Курцевича. Радився з митрополитом та іншими освіченими людьми про громадські і церковні справи.

— Не надіюся я на Бородавку, — казав Сагайдачний митрополитові Борецькому. — Він із тих, що їх в Греції називали колись демагогами. Він сміливо веде, та сам не знає куди. З такою відвагою можна заїхати просто в прірву.

— Чогож він хоче, той Бородавка? — питалися Сагайдачного в Києві. — Чи він піде на оборону нашої віри аж до горла?

— Не скажу, не можу ручатися. Як задзвонять з Варшави золотими, то боюся, що новий гетьман піймається на вудку.—Я знаю його не від теперішнього дня. Ще в школі з ним учився, і в московських походах Бородавка не показав себе з найлішого боку.

В довгих тайних нарадах з митрополитом і єпископами Сагайдачний дійшов до такого рішення: тому що король поступив так ганебно-криводушно, писав до патріярха Теофана і просив його, щоб умовляв Запорізьке Військо помагати полякам проти Туреччини, обіцяючи заспокоїти

православних, а тепер почав нове переслідування Благочестя і навіть оголосив самого патріярха за турецького агента, — треба козакам виступити рішучо: не йти в похід на поміч польському війську, поки король не затвердить єпископів, висвячених срусалимським патріярхом, і поки не припинить переслідувань Благочестивої Церкви.

В згоді з Сагайдачним, Митрополит Йов Борецький скликав зїзд православного духовенства в Києві в кінці травня 1621 року і на цей зїзд запросив також людей світських. Від Запорізького Війська був на тім зїзді Сагайдачний. Коли він повідомив зїзд, що про справи Благочестивої церкви буде говорити на раді Війська Запорізького, то всі встали і проголосували „славу” козакам.

Із Києва Сагайдачний рушив до Війська, що стояло коло Білої Церкви. Радилося Військо Запорізьке в урочищі Сухій Діброві. На раду прибули — сам митрополит Борецький, 300 попів і 50 ченців. Був і єпископ князь Курцевич, улюблений між запорізькими козаками, колишній Трахтемирівський архимандрит. Поважно вислухала козацька рада промову сивого митрополита. Чорні очі Борецького під навислими густими бровами ледве могли окинути козацькі полки, що стояли при зброї і з гарматами, на чолі з своїми старшинами, в добрім порядку. Сильним голосом промовляв митрополит, і кожне слово його доходило до душі слухачів. Нарікав і жалівся Борецький на те, що польський уряд гнобить, нищить і топче віру і Церкву Благочестиву, гірше невір-бусурменів; прочитав список людей, побитих і взятих на муки за те, що не хотіли відпуратися предківської віри.

Гомін обурення і гніву хвилиною підіймався, то затихав у тисячних рядах Запорізького Війська підчас митрополитової промови. Після Борецького сказав слово до Війська Сагайдачний. Згадав, що патріярх Теофан, виїздячи з України, заповів усім українцям твердо держатися своєї віри.

— Ось цей лист, що мені передав наш отець, святий патріярх Теофан, для Війська Запорізького!

Сагайдачний поцілував патріярший лист, прочитав його сильним голосом і, перехрестившись, поклав лист собі на голову.

— Чи ми, вірні слуги віри Христової і церкви старожитної, не послухаємо наших добрих пастирів — патріярха та нашого отця митрополита і єпископів?

— Все віддамо за віру! Аж до горла будемо обороняти рідну благочестиву церкву! — греміла козацька рада після промови Сагайдачного.

— Неначеб-то Військо Запорізьке стоїть твердо при своїй церкві і при нас, її вірних слугах, — казав митрополит Борецький Сагайдачному над вечір, коли скінчилася рада.

— Не скажу нічого, покищо. Не спить Лукавий, мішається в людські діла, — відповів Сагайдачний.

Від його очей не сховалося, що між запорожцями діють польські агенти, намовляють козаків іти в похід, не вважати на „попів”. Красюк приніс увечері Сагайдачному богато доказів, що польські шпіони підбурюють запорожців проти духовенства, мовляв,—„нехай собі попи та ченці з ксьондзами за віру сваряться, а нам, людям військовим, до того нема діла”.

— Боюся я того Бородавки, щоб не піймався він на польську хитрість, — казав Сагайдачний Борецькому.

Як зібралися запорожці другого дня на раду, то Сагайдачному і Курцевичеві зразу стало видно, що між козаками вже походили польські побрязкачі. Бородавка привів на раду королівського посла. Для посла поставили дві бочки і заслали килимами. З цього підвищення промовляв малий чоловічок з чорними вусиками, як у крїлика, і з пронизливими очима. Згадав, що король за попередню службу прислав гроші і також за похід на Турка звелів виплатити Війську Запорізькому. При цих словах гетьман Бородавка радісно усміхнувся, поцілував польського посла і дав знак козакам стріляти з гармат та з рушниць. Дві години йшла стрілянина.

— Ну, Бородавко, болітимуть тобі колісь вуха від цієї музики, — казав Красюк Сагайдачному.

— Мало ти Бородавці синяків набив, як воював з ним кием в Острозі. Він, бузувір, заслужив більше.

Як перегреміли гармати й рушници, то Бородавка загадав козакам присягати королеві і Речі Посполитій Польській.

— Присягаймо, товариство! Король нам добра хоче! — Як такому панові не служити? — кричали на раді козаки, заохочені прихильниками Бородавки.

— Добрий тобі король, що велить людей благочестивих за віру катувати і смертю карати! Чи ти, може, не чув, що казав отець митрополит? — озивалися інші на раді.

Однак більше було тих, що хотіли присягати, але з додатком: — Будемо готові на всяку службу, коли король сповнить бажання Війська Запорізького для благочестивої віри.

Після ради ще довго, до пізньої ночі, велися гарячі спори між козаками. Городові козаки, осілі на Волості, стояли за Сагайдачного:

— Йти на королівську службу, коли посол іменем короля і Речі Посполитої присягне, що польський уряд затвердить митрополита Борецького і всіх єпископів.

— Жидам, вірменам і татарам не забороняється в польській державі молитися по своєму, ніхто до них не мішається. А нам, лицарським людям, король не дозволяє держатися нашого благочестя!? Не дамося! Нехай сам король воює з турками і не дурить нас обіслівими словами!

Ті, що йшли за Бородавкою, казали, що свою віру Запорізьке Військо завжди оборонило і оборонить. Тепер не час сваритися з поляками, бо Турчин близько.

— А в того Турчина стільки золота і всякого добра! Сам султан, кажуть, у розкішних шатрах у турецькому таборі пробує. Шкода, коли така багата здобича утече від козацьких рук...

Третього дня в Сухій Діброві відбувалися вибори по полках. Вибирали полковників, сотників, отаманів та осаулів. Потім Військо Запорізьке зійшлося на загальну раду і вибрало посольство до короля. Послам доручено домагатися від польського уряду, щоб затвердив митрополита і єпископів. Як ні, то Військо буде знати, що робити:

— Ми всю польську шляхту виженемо з України або татарам віддамо! — гукали запорожці на раді. На чолі посольства до короля Жигимонта поставлено Петра Сагайдачного та єпископа князя Курцевича.

Сорок тисяч Запорізького Війська було на раді в Сухій Діброві, в трьох милях від Білої Церкви. Всі були на добрих конях і з рушницями, у в'юках мали харчі на довгий похід. Самі собою любувалися запорожці, коли сотня за сотнею полк за полком, під музику і гомін бубнів, проходили перед гетьманом і старшиною військовою, що розмістилась на підвищенні. В своїй промові до козацьких полків сказав гетьман Яків Бородавка:

— „Перед Військом Запорізьким трясеться земля польська, турецька і весь світ”.

— Правду сказав Бородавка, що такого війська, як наше українське, тепер не має ніякий володар у світі. Тільки цьому сильному тілу треба розумної голови. Бородавка не доріє до влади над таким військом. Треба б вам, пане Петре, взяти булаву в свої руки знову. Бо цей Бородавка занастить Військо і нашу Церкву благочестиву, — казав єпископ Курцевич, їдучи в посольстві до короля разом із Сагайдачним.

— Ще прийде час, тоді побачимо. Ви ж знаєте, що діється в Війську. Бородавка набрав у полки всіх, хто хотів, людей, жадних до здобичі, що їм все одно, кому служити: „Хто нам платить, той нам і паном буде...” А про мене Бородавка пустив між козаками поголоску, що я тільки про церковні справи дбаю, та що я хотів би половину козаків із реестру виписати. Як удержати в послуші це множество озброєних людей, що в них кров горить до боїв і походів? Бородавка сам, бачу, вже зробився невільником своєї політики: не він веде, а його ведуть. Почав кадити ладаном перед юрбою, наобіцяв грушок на вербі, тепер мусить викручуватися. Не до впадоби мені таке гетьманування. В війську мусить бути пошана і повага перед гетьманом, а не панібратство. Бородавка завів людей на манівці і нашої релігії дуже пошкодив. На мою думку, не мусіли б ми їхати до короля, нехай би сам король до нас прислав своїх сенаторів або й сам прибув до Війська Запорізького. Не нам потрібна Річ Посполита, навпаки, нашої допомоги треба тепер полякам. А через тих півтораків-Бородавок мусимо їхати у Варшаву, мов прохачі, хоч, по правді, ми могли б тепер польському урядові диктувати нашу волю.

Приятелі переїздили через Остріг, місто своєї молодости. Краялось серце у Сагайдачного, коли побачив, що в будинках Острізького Лицею, де цвіла колись українська наука, тепер засіли єзуїти. Внучка славного князя Василя Костянтина Острозького, Ганна Алоїза, вихована єзуїтами в ненависті і погорді до віри своїх предків, не дозволила, щоб „схизматики” вчилися в рідній школі в Острозі. Згадали Сагайдачний і Курцевич свого педагога Івана Вишенського, що десь на далекій Ахтонській горі, на березі блакитного моря, молився за український народ. Порожнечою віяло від Троїцького монастиря, де педагог прийняв чернецтво.

Жигимонт Третій, що був звичайно сухий і надутий в розмовах з своїми підданими, був надміру ласкавий і приязний до послів Запорізького Війська. Розпитував Сагайдачного про запорожців, про їх число і озброєння, про настрої між козаками. З єпископом Курцевичем розмовляв про справи церковні. Казав, що з тими арештуваннями і засудами православних на Білій Русі вийшло якесь „смутне непорозуміння”. Обіцявся все те „покрити ласкою своєю королівською”. Зайшла розмова про митрополита і єпископів, висвячених єрусалимським патріархом. Король казав, що не має нічого проти православної церкви, бо в Речі Посполитій, на основі законів, є воля віри. Лише мусять нові

єпископи заявити, що висвячення не сталося проти державних інтересів.

— Само-собою, — казав Курцевич: ні ми ні патріарх, його святість, не хотіли і не хочемо шкодити королівському маєстатові та Речі Посполитій.

— Більш нічого мені й не треба! — сказав король. — Маєш нашу ласку! Скажи їй іншим, щоб те ж учинили, заявили, що вони не стоять проти Речі Посполитої, теж будуть мати нашу ласку і прихильність.

Сагайдачний поставив питання руба: або король затвердить зараз новопоставлених єпископів, то Військо Запорізьке піде на Турка; а як ні, то, — казав, — запоріжці підуть у степи вівці пасти та рибу ловити, а польсько військо нехай собі само дає раду з турками.

— Просимо вашої королівської милости дати таке забезпечення для українського народу на письмі.

Крутився і так і сяк король Жигимонт, шукав способу, як вискочити з пастки, наставленої йому Сагайдачним. Сказав, що відповідь дасть на другий день, бо мусить порадитися з сенаторами. Але не радився король з сенаторами, бо знав, що з страху перед турками сенатори польські були готові підписати все, що забажає Запорізьке посольство. Довго розмовляв Жигимонт того дня з своїм сповідником-сзуїтом, питався ради, що робити. Сказати козацькому посольству „ні”, — запорожці не дадуть помочі на Турка; сказати „так”, — це була б втрата римської церкви, для якої Жигимонт зобов'язався здобути Україну.

— Ваша королівська милість, можете в інтересі святої нашої церкви не тільки обіцяти запорізьким послам, але присягати, що зробите так, як вони бажають. Тільки пам'ятайте, що є „резервація менталіс” (застереження в думці). Присягайте устами, словами і голосом, але думкою — ні!

Король послухав свого сповідника. На другий день „словом короля і християнина” заявив послам Війська Запорізького, що їх бажання в церковних справах будуть сповнені.

— Коли б сойм або сенатори Речі Посполитої були проти мого рішення, то я краще трону зречуся, ніж мав би зломити дане слово! — Це казав король так щиро і переконливо, що Сагайдачний і Курцевич були зворушені:

— Ваша королівська милість! Якщо сойм або хто-небудь інший буде вам робити перешкоди і ставити перепони в цій святій справі, то знайте, що все Військо Запорізьке,

як один, готові своєю кров'ю обороняти право і вільність вашу, як Божого помазаника, — казав Сагайдачний.

Чи міг думати славний герой, гетьман Запорізького Війська в далеких походах на море, в Крим, на Московщину і в Туреччину, що король Жигмонт каже неправду? Запорізькі козаки звикли навіть бусурменам-татарам додержувати слова, даного без присяги, поданням руки, то чи могло козацьке посольство уявити собі, що король складав свою обітницю з наміром, при першій нагоді порушити дане слово? Тому то й послали від української православної шляхти, що були на сеймі в Варшаві, вже не ставили ніяких домагань до короля й уряду в релігійних справах. Від Курцевича та Сагайдачного вони довідались, що король іде назустріч бажанням православних. Вірили словам короля, котрий того самого дня, коли дав слово послам Запорізького Війська в Варшаві, сказав своєму сповідникові, що швидче позбудеться корони, ніж мав би дозволити схизматикові сісти на Київській митрополії!

XIII

ПІД ХОТІНЕМ

Ще з Варшави Сагайдачний вислав двох гонців на бистрих конях до Запорізького Війська. Писав гетьманові Бородавці й старшині, що з королем дійшло до згоди в справі благочестивої церкви, і що запорожці можуть з спокійною душею йти полякам на поміч проти турецького війська. Але Бородавка не був такий, щоб думати про політику. Не дожидаючи вістей з Варшави, він повів запорожців через Дністро на Волицьку, бо казав, що Військо Запорізьке не звикло порожнювати. Запорожці „погостювали” за Дністром в Оргієві, в Сороці, доходили аж до Яс, столиці волоського господаря. Той так був переляканий, що втік аж до турецького султана Османа, що стояв з військом над Дунаєм.

Козацька відвага заохотила й польське військо, що в кінці серпня збиралося на лівім боці Дністра напроти Хотіня. Начальник польсько-литовського війська гетьман Ходкевич звелів своїм жовнірам переходити на правий беріг Дністра по новім мості, збудуванім біля Жванця. Ставши під Хотінем, поляки робили табор і ждали, коли надійде Запорізьке Військо з гетьманом Бородавкою. Але Бородавки не було. Він розділив військо на дрібні відділи і тривожив несподіваними нападами величезну турецьку армію, що сунула від Дунаю на північ з тисячами кінноти й піхоти, з слонами й верблюдами, з пурпуровими наметами і з усією розкішню східного деспота.

Гриць Красюк був вибраний на полковника на раді в Сухій Діброві. При ньому був осаулом племінник Сагайдачного Олифір Голуб, козак відважний і меткий. Красюк повів свій полк від Дністра аж до Сучави, розбивав по дорозі татарські загони і не щадив турків, коли попадалися під руку. Уже хотів повертати з полком до Хотіня, бо від Бородавки прийшов наказ усім запорожцям збиратися табором біля Дністра. Та по дорозі, над Прутом, татарські ватаги

заступили Красюкові несподівано дорогу. Розметали за-
порожці татар мов полюву, та невірні покликали на поміч
турків. Як та хмара обступило турецьке військо невеликий
Красюків полк. Сам Осман, султан турецький, прийшов
з великими силами над Прут, щоб не дати козакам утекти.

— Ось цього, сину, ми таки не сподівалися! Негаразд
веде нас Бородавка. Велів їти нашим полкам нарізно, а не
знає, що Турчин з великим військом близько. Такої помилки
ніколи б не зробив твій вуйко Петро, хай легенько згадається
йому, де він пробує, — казав зтиха полковник Красюк
осаулові Олифірові Голубові.

— Що ж маємо робити, дядечку? Чи, може, послати
до Бородавки, щоб рятував нас у цій біді? — питався Олифір.

— Ні, козаче, ніщо нас тепер не врятує. Ти ж учився
у Львівській братській школі, то знаєш, що писав славний
Вергілій:

— **Уна салус віктіс нуллам спераре салутем***). А
ми ж іще, слава Богу, при здоровім тілі та ще й при веселих
мислях, і не думаємо, що нас переможе Турок чи Татарин.

Була над лісистим берегом Прута між скелями в кущах
глибока печера. Не скрилася вона від козацьких очей:
туди сховалася одна сотня з Красюкового полку. Пробували
султанові яничари добитися в ту печеру, щоб узяти запорож-
ців живцем. Але густа пальба з мушкетів клала трупом
кожного, що наближався до входу в печеру. Присягалися
запорожці, що краще вмуть, а не дадуться в руки воро-
гові. Перед неминучою смертю були веселі, шуткували.
Побачивши, що нема до печери доступу для турецького
вояцтва, султан на третій день звелів розложити огонь при
вході до печери і запалити порох, щоб викурити завзятих
запорожців. Ідкий дим почав душити козаків у печері.

— Хлопці, не даймо свого життя даром занастити.
Ми ж не щурі! Спробуймо пробитися, дорого обійдеться
ця забавка бусурменам, — крикнув старий сотник Балака
і повів козаків до виходу з печери.

Задимлені, закурені, запорошені вибігали козаки з пе-
чери, стріляючи перед собою і запекло рубаючи яничарів,
що обступили вхід до печери. Ні один із запорожців не вря-
тувався, зате й турецьких трупів лежало вдсятеро більше
над лісистим берегом срібного Прута.

---

*) Один рятунок для переможених — не надіятися ні на яке
спасіння.

Красюк із своїм полком успів перебратися на лівий беріг Прута і окопався в місці, мало доступним для турецького війська. Пробували турки розбити козацький табір своїми гарматами, але запорожці засіли в густому лісі, і турецькі кулі не робили їм великої шкоди.

— Діти-молодці, моліться Богу, на Бога вповайте, та й самі добре дбайте, — заохочував козаків полковник Красюк, проходяючись по табору та поглядаючи далекозорими очима на другий беріг Прута. А там діялось щось надзвичайне. На високім березі турки поставили червоний султанський намет, щоб сам падишах міг дивитися, як його хоробре військо буде брати табір запорожців-барабашів. Пішли турецькі яничари — сотня за сотнею — здобувати козацький табір. Рясно летіли кулі з запорозьких мушкетів на турків, а яничари наближалися до табору, то козаки вискакували проти ворога і боєм відганяли або рубали турецьких вояків. Великі нагороди обіцяв своїм яничарам султан за кожну принесену козацьку голову. Але яничари зустріли таку відсіч від запорожців, що раді були власній голові на плечах.

Минув день, і ніч темрявою своєю покрила чорні ліси над Прутом. Місяць тасмничо заблищав у срібних хвилях Прута. В цю пору нетерплячий султан збирав нові сили яничарські з Гуссейном-башею на чолі, на козацький табір. Красюк розставив вартових, звелів козакам вечеряти і дав спочити своїм молодцям. Сам полковник не спав, не дрімалося й молодому осуалові Голубові.

— Що, братухо, страшніше, скажеш, як у бурю на морі? Там є хоч надія, що Бог своєю ласкою врятує з біди, а тут — і надія наша десь заспала.

Голуб осміхнувся:

— Я вже, дядечку, звик. Перше, бувало, під час бою то гаряче то холодно ставало, і якось мов мурашки по спині лазили, а тепер — байдуже. Стільки була видима смерть перед очима, що вже й мені вона здається не страшною.

Вартові, поставлені перед табором, дали знати полковникові, що ворог заворушився. Справді, яничари Гуссейнабаші в повній тиші плазом наближалися з усіх боків до козацького табору.

Тиха команда. Запорожці були наготові. Бистрим оком виміряв Красюк віддаль, і враз з козацького табору блиснув огонь, гримнули мушкети, і гарячі кулі, з свистом проверчуючи повітря, полетіли назустріч яничарам. Поміж деревами і кущами зав'язався бій немилосердний. Рідко котрий турчин дійшов живий до козацьких окопів, а вже

назад не вернувся: куля або гостра шабля учинила йому кінець. Як та нерушима стіна, стояли запорожці в своєму таборі, помагали один одному проти вдесятеро дужчого ворога і відбилися. Сам полковник Красюк без шапки й шишака, з голеною головою, що блищала при світлі місяця, появлявся у небезпечних місцях, де туго приходилося козакам, бадьорив їх, помагав своєю турецькою шаблею „Домахою” так, що молодші запорожці від дива німіли. Розрубав же він перед їхніми очима великого, лютого яничара надвоє, та ще й додав:

— Оттак його рубайте, діти, сучого бусурмена!

Бачив Гуссейн-баша свої великі втрати — тисяча яничарів лягла тоді під козацьким табором — і вернувся перед очі розгніваного султана:

— Там мусить бути якесь чарування, пане і володарю правовірних, — казав баша Османові.

— Що за нісенітниця плетеш, ти, боягузе нещасний?

— Не зволь гніватись, великий наслідниче пророка, бо ті джаври справді мають у себе таких чарівників-характерників, що кулі замовляють і відвертають...

Розгніваний султан прогнав башу від себе, налаївши „християнським псом”.

Як зайшов місяць, і стало зовсім темно, вирішив Красюк тихо рушити з табору. Пробували козаки вирватися з турецького оточення двома відділами. Один вів Олифір Голуб, полковий осаул, другий — сам полковник Красюк. Стежі, вислані вперед, вияснили, що по всіх дорогах, стежках і по бездоріжжю в лісових нетрях стоять турки. Тоді Красюк послав до Голуба сказати, щоб не віддалявся з своїми козаками. Ранком обидва відділи зійшлися до купи, готові до бою з ворогом. Ішли вперед на схід, до Дністра, відбивалися завзято, і в душах жевріла надія:

— Може таки доб’ємося до своїх, може наші запорожці недалеко!

Падали в жорстоких сутичках запорожці — убиті й ранені, — але живі не вважали на втрати, йшли вперед, відбиваючись від непомірно великої переваги. Коли вже бачили турки, що лишилося козаків з півсотні, то кинулися з усіх боків, одних порубали, ранених добивали або брали в неволю. Уже не міг оборонятися полковник Красюк, був ранений в око, а Голуба ранила турецька куля в шию. Зо-три десятки запорожців узяли яничари і повели до султана на розправу.

Ранок блищав росами на травах над берегом Прута, де стояв розкішний султанів намет. Тут приведено пов'язаних запорожців, щоб показати непокірних „барабашів” падишахові, володареві правовірних. Лютість кипіла в маленьких очах Османових: якже, стільки доброго турецького воцтва пропало через цих невірних! Через товмача звелів Осман сказати: той із козаків, що схоче прийняти Магометову віру, буде помилуваний, інші загинуть злою смертю.

— Скажи твоему султанові, чи ліпше шайтанові, що скоріше у нього на долоні волосся виросте, ніж запорізький козак зрадить свою віру, — така була відповідь. Ці слова переказав товмач султанові. Осман хвилину мовчав, дивився пильно на чубатих завзятців, що не давали спокою йому, володареві півсвіта, у власній столиці — Царгороді. Спирив очі на могутній постаті Красюка. Товмач сказав, що то козацький полковник, ранений в око.

— А той біля нього молодий з зав'язаною шиєю? — показав на Голуба. Товмач довідався, що то осуал.

— Нехай прийдуть до мене ближче, — звелів султан.

Красюк і Голуб підступили до султанового трону. Осман щось сказав начальникові своєї охорони. Заблищали яничарські гострі шаблі, і всі взяті в неволю запорожці були порубані на шматки перед очима султана.

— Це саме звелю зробити з вами і з вашим завзятим, непокірним народом, коли не послухаєте мене, — сказав султан Красюкові та Голубові. З жахом і гнівом в очах дивилися полковник та осуал на порубаних товаришів і на їх кров, що густо залила траву й землю перед султановим наметом.

Обох запорожців — полковника та осуала відвели під яничарською охороною до Прута. Там до них з султанового намету покликали грека лікаря, щоб оглянув рани. Лікар розв'язав ранене Красюкове око, подмокав язиком і губами:

— **Какос**, — казав до себе.

— Чим погано? — питався у нього Красюк, згадавши грецьку мову, що вчився колись в Острізькім лицей.

— Бо не будеш бачити лівим оком.

— Та мені вистачить і правого, аби лиш на волі! А в неволі й одного ока забагато. Краще не бачити цих бузв'ірів, що вони з нашими людьми християнськими виробляють, — сказав Красюк.

Із Голубової ший грек зручно витяг кулю, що там засіла, обмив рану, зав'язав:

— Цей буде довго жити, хоч його життя було у великій небезпеці.

— Скажіть, чом вони нас не порубали? Чи, може, султан ще хоче тішитися нашими муками?

— Не знаю. Мені сказано вигоїти ваші рани, про інше — я не відаю. Більше, може, скаже ваш земляк, що за кухаря у султана.

— Як його пізнати?

— Он він ходить у жовтім кафтані біля казанів, що висять на триногах. Ніхто так не вміє догодити султанові, як він. Вміє всякі страви варити, печиво різне, а вже як приготує сорбет або наливку для султана, то він не нахвалиться своїм кухарем.

— Придивляйся до нього, Олифіре, до того чоловіка, що воно за птиця. Бо я з одним оком недобачаю, — казав Красюк.

В обід із султанової кухні принесено козакам їжу.

— Господи, наша українська ковбаса! Аж шкаварчить на сковороді! Та де він її доп'яв, той кухар, коли магометяки свининою гидують?

— Мабуть у волохів купив, — хвалив Олифір Голуб і заїдав смажену ковбасу хлібом.

— Його величество султан, володар правовірних, зволив вам наказати, щоб ви добре спочили. Потім дасть вам падишах, наслідник Пророка, свої доручення, — приніс товмач повеління від Османа.

— Гаразд! — сказав Красюк, накрився киреєю і захріп на всі заставки проти сонця на березі Прута. Олифір взяв собі з полковника приклад.

— Міцно сплять, клятві барабаші, — казали турки-вартіві, що стерегли полковника та осаула.

— А знаєш, скільки наших загинуло в бою з ними?

— Думаю, що стільки, як і барабашів.

— Помиляєшся, товаришу. Султан звелів почислити трупи наших, так на одного козака приходиться сім мертвих турків!

Другий яничар жалісно похитнув головою і зацокав язиком: — Ц-ц-ц-ц!

Красюк і Голуб довго і міцно спали. Уже й варта біля них перемінилася, а вони спали, то ледве дихаючи, то хропли так, мовби й не думали прокидатися.

Надвечір прокинувся Красюк. Сербіло й пекло зав'язане око, і палило в горлі: Страшенно хотілося пити. Показав пальцями вартовим яничарам. Один приніс води,

дав обом козакам напитися. Турки повели їх до річки, прийшов знов грек-лікар, оглянув рани і був задоволений:

— Сьогодні вас покличуть знов перед султанові очі, — сказав запорожцям.

Незабаром повели яничари Красюка й Голуба до султанського намету. Поклонилися до падишаха по козацькому. Через їхні голови дивився Осман на другий беріг Прута. Чорні вуса, мов малі ковбаски, висіли у нього під горбатим носом.

— Вислухайте волю його величества султана, його милости, володаря правовірних, Пророкового наслідника, — казав товмач до козаків.

— Один із вас понесе лист від султана до вашого Запорізького Війська і перекаже на словах бажання падишаха. Нехай Запорізьке Військо відступить від польського короля, то буде Україна вільна в союзі з турками. Будуть козаки запорізькі мати свою столицю в Києві або в Камінці, а границі свої можуть розширити як найдалі на східну, західну і північну сторону. Один піде до Війська Запорізького, а другий зостанеться тут, як заручник — аманат, щоб той, що понесе листи від султана, вернувся з відповіддю. Як не вернеться, то нехай знає, що його товариша жде жорстока кара смерті.

— Дозвольте нам порадитися на самоті, — сказав Красюк. Султан дозволив. Красюк із Голубом відійшли, щоб їх не могли чути.

— Підеш, Олифіре, ти. Іди й не вертайся. Не по лицарському учинив султан з нашими запорожцями, звелів порубати за те тільки, що вони були хоробрі вояки. Перекажи Війську Запорізькому, щоб не здавалося на намови й підговори турецькі, бо лукава думка у бусурменського султана. Хоче наш народ винищити.

— Дядечку, йдїть ви, вашого слова скорше послухають у Війську. А вже я тут якось викручусь, — казав Голуб.

— Мовчи і сповняй те, що тобі велить твій полковник! — різко сказав Красюк.

Яничари провели Олифіра аж за передові стежі турецькі, що наближалися до Хотіня. Красюка, як заручника, посадили в залізну клітку і везли в султановім обозі. Годували добре, грек-лікар щодня перев'язував йому ранене око.

— Сьогодні ввечері будьте готові, пане полковнику, — тихо сказав лікар Красюкові і поклав йому в клітку щось замотане в ганчірку, як не дивилися вартові.

— Що б то могло бути? — думав Красюк, ховаючи вузлик під солому в клітці. Увечері розносили султанські

слуги яничарам каву, зварену в кухні самого Пророкового наслідника. З поля бою приходили сприятливі відомості, і султан на радіощах хотів погостити своїх вояк. Турки пили каву, хвалили і дякували доброму султанові. Красюк відмовився від кави. Обережно розгорнув вузлик, що приніс йому грек-лікар. Знайшов там два терпуги і записку:

— „Грицьку: будь готовий. Данило”.

Затремтіли руки Красюкові:

— Прокляте око, — казав собі: — Той кухар таки скидається на Данила, але не можу гаразд розібрати. Погано сліпому жити на світі...

Ще не сходив місяць, було темно по обох боках Прута. Красюк не спав у своїй клітці, ждав, що буде далі.

— Нащо ті терпуги, коли сторожа кругом? — міркував собі козак, поглядаючи одним оком на лівий темний беріг річки. Яничари біля клітки тихо розмовляли, потім посідали на землю. Коли б знав Красюк турецьку мову, то міг би дізнатися від яничарів, що їх сон дуже розбирає.

— Не засни ж, Баязете! — казав один.

— Не дримай, Селіме! — відповідав другий.

Сон зморив вартових, і вони простяглися на землі біля залізної клітки.

— Ось воно, яка штука! Добре, що я не пив кави — думав Красюк, і почав обережно пиляти терпугом залізні прuti в клітці. Боявся збудити вартових. Через деякий час почув у темряві людську ходу. Перестав пиляти.

— Працюй далі, не бійся. Ці прокинуться аж на ранок, казав Данило Конашевич, ставши біля Красюкової клітки.

— Та що тут пиляти? Я спробую дати собі раду іншим способом, — промовив Красюк, згадавши ті часи, коли він на Запорозжі одним плечем міг підняти велику бочку з порохом, а обома руками витягти чайку на беріг і возив у ній на піску запорожців, мов у санях. Взявся за залізні товсті прuti і погнув їх, мов тоненькі лозинки. Вискочив із клітки, дав руку Данилові.

— Маєш тут турецьку яничарку, шаблю і ятаган. Рухаймо, поки турки сплять. Покинь свою кирею, ось тобі турецький кафтан. Будеш німий, я за тебе буду говорити з турками, якби зустрілися по дорозі.

Перебралися кладкою через Прут. Турецькі кличі були відомі Данилові Конашевичеві, султанському кухареві. Ішли лісами, хащами, непроходимими нетрями. Коротко розказав Данило, як він у неволі навчився кухарства. В остан-

ню ніч напоїв увесь двір султанський такою кавою, що довго будуть пам'ятати кухаря Данила.

— Чи знали турки, що Сагайдачний твій брат?

— Де там! Якби довідалися, то вже б давно пірли мої кістки в землі турецькій.

Чим далі відходили козаки від турецького табору над Прутом, тим смутніший ставав Красюк. Тяжкі думки гнітли йому серце. Поділився ними з Данилом:

Журюся за Олифіра. Хоч я йому не велів вертатися, але він затятий. Боюся, щоб не надумав іти до султана. Він знає, що як не вернеться, то мене турки не помилують. Ну, а як прийде з неприхильною відповіддю від Запорізького Війська, то хіба Осман, думашч, погладив би нас по голові?

— Обох би звелів порубати або з луків постріляти. Я вже його знаю, то дикий звір, не султан, — сказав Данило.

Ідучи густим лісом, загляділи козаки, по турецькому вдягнені, запорожця. Був на коні, не стріляв і не тікав, навпаки, сміливо і безпечно їхав назустріч „туркам”.

— Що за мара? Щоб козак при зброї не пробував стріляти на турків, як оце ми, — не повірю! — казав Данило.

— Не добаваю, брате, що воно там іде.

— Олифіре! Куди тебе Бог провадить? — крикнув Красюк, пізнавши Голуба.

— Дядечку, де ви взяли турецьку одіжку? А що це за турчин з вами?

Маєш знати, що це пан Данило Конашевич, твій рідний вуйко, — казав Красюк.

— Здоров, здоров, сину, не знав я, що маю такого племянника рубаку. Але нема часу на розмови. Щоб нас, бува, не нагнали турки. Чи бачив гетьмана Бородавку?

— Бачив. Везу від нього лист султанові. Посміялися запорожці з турецької ласки.

— То хіба не знайшлося в війську турецького або татарського бранця, щоб передав султанові запорізьку відповідь? — казав Красюк.

— Є їх до лиха, та я сам сказав, що поїду з листом до турків. Турок же мав би тоді вас випустити на волю...

— Ну-ну, вірь, козаче, турецьким словам і обітницям. То я сам би тільки загинув у бусурменських кігтях. Я вже старий, надивився на світ, а то ще й з тебе б марно турки кров виточили.

— Дядечку, коли хоч є одна тисячна надії, що можна врятувати товариша-запорожця від смерти, то треба спробувати. Так мене вчили ви і вуйко Петро...

Красюк нічого не сказав. Сльоза покотилася з єдиного ока по суворій, запаленій вітром і сонцем щоді. Скупі були запорожці на сльози: треба розуміти, що з глибокого душевного хвилювання заплакав старий, міцний полковник, почувши від Голуба слова, що свідчили про незломну, сильнішу від смерти вірність товариську, на якій стояло і держалося славне Військо Запорізьке.

Три запорожці поспішали до війська. Вдень ховалися по лісах і кущах, уночі зорі їм показували шлях до Дністра. Оглядаючись назад, бачили, що все турецьке військо рушило з місця. Перед собою могли сподіватися татарської орди.

— Одна лише надія наша — на козацьке щастя, — казав Красюк. — Дай, Боже, щоб нам і тепер послужило!

На другу ніч наткнулися на великий табор, у якому горіли огнища.

— А придивися, Олифіре, гарненько, ти молодший. Може то наші запорожці? — казав Красюк до Голуба.

— Ні, дядечку, не наші. Мабуть, татарва або турки.

— Так спробуймо обминути, поки ніч. Удень з ними здібатися невігідно, — сказав Данило Конашевич.

Запорожці обіхали табор північною стороною, і хоч були потомлені, мандрували далі, геть від сусідства з татарами.

— Чуєте, щось перед нами мов стріляє з рушниць — казав Голуб.

— Та не один, і не два. Мабуть наші десь счепилися з бусурменами, — додав Красюк.

— А ходімо ближче, буде видніше, — порадив Данило Конашевич. Голуб вів свого коня за повід:

— Сядь, Олифіре, верхи та проїдь туди розвідати, що за стрілянина, — звелів Красюк.

— А де ж я вас потім найду?

— За нас не журися, ми вже й самі знайдемо дорогу до війська.

Стрілянина, що її зачули були запорожці, була між кінною сотнею польського шляхтича Молодецького та турками й татарами. З Молодецьким, що служив колись у Запорізькім Війську, їхав Сагайдачний, вертаючись з Варшави. З волками Молодецького Сагайдачний відбивався від ворога, під ним убито коня, і він мусів відстрелюватися від татар і яничарів пішо. Турки не знали, яку силу мають перед

собою, і не дуже гналися. Сагайдачний залишився сам у лісі, бо Молодецький з своїми вершниками десь зник. Лежав на землі в кущах і прислухався до кожного хрусту і шарудіння між листям. Чув у лівій руці гострий біль, не знав, від чого. Попробував рукою — на пальцях була теплувата липка рідина:

— Значить, підстрілили бусурмени, — подумав. Зняв жупан, знайшов у сакві рушник і перев'язав руку, щоб спинити кровотечу. Раптом почув кінський тупіт і гомін людської розмови.

— Чи стріляти на них, чи дати їм минути? — мигнула у Сагайдачного бистра думка.

— Мабуть, нехай краще ідуть собі далі. Хіба що самі на мене наскочать.

Для всякої лихої пригоди Сагайдачний наготував рушницю і пістолі. Тупіт і гомін наближався, все виразніше було чути, що то не турки й не татари.

— Може волохи? Та й ті не кращі від турка. За чоботи або за жупан готові душу з чоловіка видерти.

— Ні, це наші! Запорожці! — забилося серце у Сагайдачного. Він почув рідну мову.

— Пугу — пугу! гукнув Сагайдачний назустріч землякам.

— Козак з Лугу, — загув густим басом Красюк.

— Грицьку, брате рідний, це ти?

— Я, Петре, будь я тричі турок, коли не я! — загував Красюк, кинувся вперед на голос Сагайдачного, а за ним Данило Конашевич та Олифір Голуб.

— Грицю, Даниле, Олифіре! Сам Бог вас послав до мене в цю хвилину. Треба, поки ніч, вибратися з цих чагарників, десь недалеко наше військо.

— Вуйку, воно по той бік Дністра. Я недавно відтіть.

— Так веди нас, Олифіре, щоб перевезтися.

Козаки щасливо переправилися на лівий беріг Дністра біля Могилева і прийшли в козацький табор.

Зраділи запорожці, що вернувся з Варшави Сагайдачний живий, хоч і не зовсім здоровий. На Бородавку були глибоко невдоволені. Казали, що занастив багато товариства, без потреби послав на Волощину проти великих турецьких сил. В війську бракувало харчів, не було паші для коней. Не подбав гетьман ні про овес, ні про сіно.

— Не хочемо Бородавки, хай по старому Сагайдачний над нами гетьманує!

Козацька рада під Могилевом одногослоно доручила булаву Петрові Сагайдачному. Над Бородавкою призначено суд. Закони Запорізького Війська тяжко карали того гетьмана, що в поході виявить необачність, недбальство, лінивість.

Сагайдачний повів Військо під Хотінь, де стояли польські полки, дожидаючи з острахом великої турецької армії. Вже була темна ніч, коли Запорізьке Військо в боях з татарами й турками дійшло до польського табору під Хотінем. І вересня, цілу ніч не спали запорожці, окопувалися. Такий був наказ нового гетьмана. Мав відомості, що величезне турецько-татарське військо наближається до Хотіня. Тільки на світанку дозволив Сагайдачний козакам спочити.

По обіді зза горбів, що були на мило від українського табору та польського, почувся мов шум води на Дніпрових порогах.

— Турецьке військо! — пішов гомін між поляками та українцями.

На трьох горбах розложив свій стан володар турецький. Гори забіліли від турецьких наметів, мов би сніг випав. Ржали коні, ревли воли, верблюди і буйволи в незчисленних возах турецького війська. Султан віз із собою 100 польових гармат і 15 великих гармат обложних, що кидали кулі вагою 55 фунтів. Польське військо могло виставити проти такої сили 26 гармат, та й то не всі були в порядку. Запорожці мали у себе 20 гармат.

Розгніваний на запорожців за те, що не схотіли союзу з турками, султан першого ж дня кинув свої сили на козацький табор. Не ждав Сагайдачний, поки яничари прийдуть аж до козацького табору, послав у поле свою піхоту й кінноту. Зударилася сила з силою. Он Дорошенко веде свій полк, кінних молодців, що на одну ворожу кулю послають п'ять, рубають голови турецькі-яничарські, аж шаблі свистять у розірванім леготі, а сам полковник з високо піднятими бровами мов дивується, що так неміцно яничарські голови до тулуба причеплені.

Страшний був перший турецький удар, та не похитнув він запорожців, не далися вони яничарам, відбили наступ, хоч польська піхота, що мала їм помагати, зараз наживала п'ятами.

Побачив польський гетьман Ходкевич, що турки всю силу пославають на запорожців, і звелів своїм ліпшим полкам, пішим і кінним, ударити на турків. Закипів бій на лівім крилі, де були запорожці, і на крилі правім, де стояло польсь-

ке військо. Заграли турецькі гармати, з ними не могла мірятися ні польська ні українська артилерія. Проте аж до самого смерку кипів гарячий бій під козацьким табором. З булавою гетьманською виїздив наперед сам Сагайдачний, з перев'язаною лівою рукою, захоплював товариство, щоб держалося, не далось ворогові бусурменові.

Раділи гетьманові очі, коли бачив, як полковник Красюк, хоч з одним оком, мчав на коні попереду запорожців, а за ним Олифір Голуб з блискучою шаблею і старий Данило Конашевич. Мов снопи летіли збиті з коней запорізькою шаблею турецькі й татарські вершники, і страху великого нагнала ворогам козацька оборона. Турки відступили під натиском запорізької піхоти й кінноти, що вміла і добре рубати і влучно стріляти. Аж до турецького табору прорвалися деякі українські сотні. Дехто при цій нагоді всміхнувся, що є в турецьких наметах. Не тільки добрих коней здобули, але й зброю кінську, сідла, килими і шкури з леопардів та з тигрів.

Опівночі була в наметі гетьмана Ходкевича воєнна рада. Були там гетьман Сагайдачний і визначніші старшини Війська Запорізького. Радилися, що робити далі.

Сагайдачний радив зранку почати загальний наступ на турків:

— Турок страшний при першій ударі. Ми, з Божої ласки, відбили сьогодні шалений натиск яничарів і прогнали їх. Гордість ворога зломлена, треба відступ турецький обернути в повну поразку, — казав Сагайдачний на воєнній раді.

Старий гетьман польський Ходкевич був того самого погляду, але сенатори й комісари, призначені до польського війська від сойму, були рішучо проти. Не хотіли „кидати жереб”. Їх голосами вирішено: стояти на місці, ждати королевича Володислава з військом зза Дністра, самим окупуватись і вести оборону перед великими турецькими силами.

— Не подобається мені таке воювання. Люди, що їм від порохового диму нудно робиться, мають рішати, що має військо чинити! Ми знаємо турків краще, бо не раз били їх і на полі й на морі. А ці панки з Варшави наслухалися про турків страшних небилець, то вже від погляду на турецький табор у них ноги трусяться.

Так казав запорозький гетьман полковникові Дорошенкові, ідучи з наради до козацького табору.

День 2 і 3 вересня пройшов у боях і стрілянні між обома таборами. На 4 вересня султан звелів війську готу-

ватися до рішучого удару на запорожців. Ненавидів від усього серця завзяту українську породу, був певен, що якби здобув козацький табір, то вже з поляками собі дав би раду дуже легко.

Уночі турки присунули близько до запорізьких окопів свої гармати і почали рано-вранці страшну канонаду. Більше тисячі гарматних куль полетіло на запорожців, та не зробила турецька артилерія козакам великої шкоди: в глибоких окопах своїх українці ховалися від турецького огню. Декілько разів підступали яничари при гromі своїх гармат до козацького табору. Підпустивши турків близько до своїх окопів, запорожці давали густого огню із своїх мушкетів і гаківниць. Хмару шапок кидали вони вгору і з криком вибігали хоробро на ворога з шаблями і списами. Не могли встояти яничари перед запорозькою відвагою, мусіли щоразу покидати поле бою, залишаючи на місці своїх убитих і ранених.

І між запорожцями були втрати. Яничарська куля пробила серце старого козака Данила Конашевича, гетьманового брата. Поховав Сагайдачний Данила разом з іншими запорожцями і звелів поставити над могилою дерев'яний хрест. Єпископ Курцевич, що був у козацькім таборі, прочитав прощальні молитви над поляглими. Рідко ховали запорожців з церковними обрядами у походах. Здебільшого бувало так, як у пісні співається:

— Нехай мене не ховають
Ні попи, ні дяки;
Нехай мене поховать
Запорозькі козаки...

Надвечір щеє вдесят повторили свій натиск турки на запорожців. Але як мур стояли українські козаки, збили яничарські ряди, погнали їх назад і з боєм дійшли аж до турецької артилерії. Побили яничарів-гармашів і захопили декілько десятків гармат. Одноокий полковник Красюк звелів козакам відбивати турецькі великі гармати, приковані залізними ланцюгами до дерев, хотів привезти цінну здобич у свій табір. Та не було часу, бо султан послав нові полки яничарські проти запорожців. Сагайдачний бачив, що тяжко приходить ся запорожцям, вислав Олифіра Голуба до гетьмана Ходкевича з проханям, щоб на правім крилі почав загальний наступ польським військом на турецький табір. Але Ходкевич, порадившись із сенаторами та комісарами, не дав помочі запорожцям. Так і не могли запорожці взяти з собою турецьких гармат. Зробили, що мог-

ли: порубали колеса в більших гарматах, а менші повкидали в глибокі яри над Дністром. Лихий був Сагайдачний на Ходкевича і на польських провідників:

— Вони радо нас хвалять за сміливість і відвагу, проте самі більше ховаються за окопами і за нашими спинами, — казав Красюкові.

Боліла у гетьмана ліва рука, не гоїлась. Хотів кінчити бій з турками, бо чув, що рана погано ятриться. Куля засіла біля кістки, і не було часу її витягти.

Хоробро билися запорожці, аж до наметів турецьких добралися і поколошкали турків. З пурпурового намету придивлявся султан Осман на бій яничарів з козаками, бачив, як між запорожцями на коні спокійно проїздить і дає лад війську кремезної постаті сивобородий козак із булавою в руці. Хотів падишах знати, чи то не Сагайдачний.

— То він, — сказали йому турки, що бачили Сагайдачного в боях на Чорнім морі.

— А той, що біля нього з одним оком? Та це ж той проклятий барабаш, що втік із залізної клітки, як ми стояли над Прутом!

Від лютої аж сльози виступили на очах молодого султана.

— Не їстиму й не питиму, поки мені яничари не приведуть того сивого пса Сагайдачного і он-того безокого опришка, що з ним барабашів у бій водить!

Був розгніваний невдачею свого війська і з огірченням казав:

— Ті, що обіцяли бути львами, перші з соромом повтікали, побачивши запорожців перед собою.

Після цього бою два дні турки не займали козацького табору. Будували міст через Дністро, щоб охопити військом поляків і українців з усіх боків і не допустити привозити харчів зза Дністра.

7 вересня султан звелів своєму війську знов підступати під табор український і польський. Поляків удалося туркам захопити несподівано, бо заснули були, небораки, добре пообідавши та випивши. За цю необережність заплатили головами і прості вояки і ротмістри. За принесені польські голови роздавав султан своїм яничарам щедро „улафу” (нагорода). Та не дримали запорожці. Як бачили, що турки підкрадаються поміж деревами й куцями до козацьких шанців, то, привітавши ворога густо кулями з мушкетів, зустрічали неприятелів перед своїм табором і давали жорстоку відсіч.

Так минали дні в боях і герцях з турками. Султанові прийшов із свіжою ордою сам кримський хан на поміч. Орда перетяла зв'язок з Камінцем. У запорожців і в польським війську уже бракувало харчів для людей, а козакам найбільше дошкуляла недостача паші й корму для коней. Шукали винного, хто довів до такого не порядку Війська Запорізьке.

— Хто ж інший, як не Бородавка? Розпустив був безумно полки по Волоській землі, не подбав про сіно й овес, а тепер нічим коней годувати, — говорилося між козаками. Запорожець терплячий до голоду і холоду, але не може дивитися спокійно на голод свого вірного товариша — коня.

Рада Війська Запорізького зібралася в таборі, вивели закованого Бородавку перед всенародні очі. Кланявся на всі боки, не виправдувався, не просив:

— Винен я, браття, не подумав, не розміркував, що біда може бути.

— Так нехай за свій гріх і кару терпить! Защо наші коні мають з голоду здихати? — кричали запорожці.

Пробував Сагайдачний утихомирювати роз'ярену раду, та невблаганні були козаки. Ввечері покотилася буйна голова Якова Бородавки на траву біля Дністрового берега.

В ту ніч, 10 вересня, гетьман Сагайдачний поїхав до Ходкевича. Засуд Бородавки Запорізьким Військом дуже його збентежив. Сказав Ходкевичеві, що голод шириться між запорожцями, що коні пропадають, що доводиться козакам різати коней і харчуватися їхнім м'ясом.

— Не краще і в нашій таборі, — відповів Ходкевич.

— Так тоді не можемо ані одного дня ждати! Треба негайно вдарити всіма силами на Турка. Бо як зголодніємо, то візьме нас голими руками. Запорізьке Військо готове до бою.

Ходкевич скликав до себе в намет воєнну раду. Рішили, щоб уночі 11 вересня, з суботи на неділю, напасти на турецький табор.

Тої ночі двадцять тисяч козаків під проводом Красюка та Дорошенка понад берегом Дністра підходили мовчки в темряві до турецького табору. На правім крилі вів запорожців сам Сагайдачний, а польська піхота йшла за українцями, щоб стрільбою, бубнами і трубами налякати сонних турків. Але задуманий наступ довелося відкликати. Полив дощ, замок порох, а з самими шаблями починати бій з турецькими військом було б дуже небезпечно. Зморені безсонною ніччю і напруженням попередніх днів, запорожці просили, щоб

гетьман скликав раду. На раді казали, що без хліба і сіна довго не видержать.

— Нас ляхи посилають наперед, а самі ховаються.

— Хочби заплатили за службу і криваві наші труди. Он королевич приїхав, нехай дасть гроші, щоб хоч сіна коням купити з дальших країв...

На домагання Сагайдачного комісари підписали лист, що польський уряд по скінченні війни заплатить Запорізькому Війську 10 тисяч золотих зверх суми, призначеної соймом перед цією війною.

Сагайдачному пощастило вернути лад і спокій у війську. Одної ночі полковник Красюк з осаулом Голубом наблизився з своїм полком, лізучи на череві, до турецького табору. Темна ніч сприяла одчайдушним воякам. Не стріляли запорожці, тільки рубали і кололи сонних турків, уклавши тихо вартових. Взяли в цій вилазці двох башів у полон, набрали в шатрах турецьких багато здобичі — золота і срібла. Пригнали 200 коней, 30 верблюдів і буйволів у свій табор. Красюк сів на верблюда і з тріумфом віхав у козацький табор. Над його головою маяли два турецькі прапори. Мав перед собою якісь турецькі рукописи і поважно дивився в них одним оком, мов читає. Було реготу між козаками. Ті запорожці, що знали турецьку мову, вчитали, що то були списки турецького війська.

Так день і ніч між турецьким табором і українськими та польськими шанцями кипіли бої. Лютував султан Осман, що не вдається йому знищити козаків запорізьких. Про це знали й самі запорожці від тих українських невільників, що тікали з турецького табору.

— Нічого, хлопці: сердита собака — вовкам страва, — казав Сагайдачний.

Уже випав перший сніг над ворожими таборами, а ні та, ні друга сторона не починала переговорів. Надійшла вістка через Варшаву з Московщини, що посла турецького султана підмовляють царя московського, щоб почав війну з Польщею, бо поляки всі під Хотінем стоять, б'ються з турецьким і татарським військом. В цей час між поляками й турками почалися переговори про мир. Мерзли турки в своїх шатрах, запорошених снігом, хотілося башам і султанові додому, на береги теплого моря. Нічого не вимагали турки так завзято, як того, щоб поляки видали запорізького гетьмана і старшин султанові і знищили Запорізьке Військо. Польські послы відповідали на це:

— Ми покликали до себе козаків за нашою присягою. Коли б ми ту присягу зломали, то як би ви, турки, могли нам вірити? Не личить нам відцуратися їх і карати, бо вони чинять таку послугу нашій батьківщині, як ви й самі бачите, і вже не є самовільні люди, а наші товариші.

Почувши про ці турецькі домагання, Сагайдачний, з обережності, рішив, що буде краще перевести Запорізьке Військо з правого берега Дністра на лівий.

— Береженого Бог береже, — казав Дорошенкові та Красюкові. Краще — далі від гріха...

Так розіхалися запорожці з поляками. Про це довідався королевич Володислав і вислав свого гонця з листом до гетьмана Сагайдачного, просив почекати, поки він надіде з правого боку Дністра на лівий. Королевич хотів сам заспокоїти раненого запорізького гетьмана і з ним попрощатися. За Жванцем догнав він Сагайдачного. Гетьман недужий лежав на простім возі, вимощенім сіном, прикритим килимами. Над возом була зроблена халабуда, теж накрита килимом.

— Пане гетьмане, не гнівайтесь на мене, але я не можу спокійно дивитися, що ви, з вашою раною, мусите їхати на цім труськім возі, — казав Володислав до Конашевича.

Королевич зараз звелів привезти легку свою карету на ремінних ресорах, під зеленим балдахином з квітками. Також свого лікаря, француа, послав королевич до Сагайдачного з наказом лікувати і доглядати запорізького гетьмана як найшпільніше.

XIV

ТРИУМФ І СМЕРТЬ

В кінці жовтня 1621 року увесь Київ радісно зустрічав Запорізького гетьмана з непобідимим військом — дзвонами, молебнами, промовами. Це ж запорожці спинили страшне турецьке й татарське військо на границях України. Українські й польські проповідники в церквах і костелах, літописці й письменники в книгах порівнювали запорожців із спартанцями, що з царем Леонідом обороняли Грецію перед персами, і ставили запорізьке героїство вище від подвигів греків і римлян. Молодь усієї України приходила в Київ, щоб побачити Сагайдачного, Красюка, Дорошенка, Голуба та інших запорожців, що прославилися в боях з турками під Хотінем. До хворого Сагайдачного, що йому рана не дозволяла їздити верхи й на возі, приїхала з Богуслава Настуся з Данилом. Смутно зустрівся їй погляд з глибоко запалими очима Сагайдачного. Гетьман пригорнув, погладив сина по русій головці, поцілував.

— Чи дуже болить рука, тату? — питався Данилко.

— Ні не дуже, синочку. Скоро вже загоїться.

— Чом же ти, Петре, такий худий? — казала смутним голосом Настуся, взявши висхлу, аж жовту гетьманову руку в свої теплі долоні.

— Це, мос серце, восні пригоди під Хотінем. Та гірше те, що не можу спати. Свербить мені рана, не дає спокою ні вдень ні вночі.

Сагайдачний із своїм сімейством оселився у митрополичій палаці. Настуся клопоталася, щоб гетьман мав спочинок і гоїв свою рану. Щодня приходив лікар, мастив рану, припікав, палив, але лікування не помагало. Митрополит Йов Борецький служив молебні за сцілення рани ясновельможного пана гетьмана Війська Запорізького і звелів молитися за його здоров'я по всіх українських церквах. Часто навідувався до недужого гетьмана полковник Красюк з Дорошенком.

— Видужуй, Петре, бо вже невидержка. Мушу женитися, — та як його відбувати весілля без тебе?

— А де ж ваша наречена, пане полковнику? В Туреччині чи в Німеччині? — допитувалася Настя Конашевичка, знаючи, що Красюк говорить про своє одружіння лиш так собі, щоб розвеселити недужого Сагайдачного.

— Не в Німеччині і не в Туреччині, а таки в Україні, в славнім городі Києві.

— Яка ж вона? Молода чи стара? Та й якого роду? Чи гарна хоч?

— Питаєте, яка. Така віком молоденька, як я. А про красу, то й не опишеш. У мене нема лівого ока, а вона без правого, от і зовсім до пари!

Але гетьман був байдужий до жартів.

Не менше як від рани болів душею Сагайдачний, що король Жигимонт зломив своє слово про заспокоєння віри благочестивої. В лютому місяці 1622 року, на домагання запорізьких послів, король дав відповідь, що він забезпечував у переговорах із Сагайдачним волю віри тільки для Війська Запорізького, а не для всієї України.

— Ох же й криводушник! Чи такому королювати? — обурювався Сагайдачний, коли з такою відомістю приїхав до нього єпископ князь Курцевич.

За службу під Хотінем не заплатив польський уряд Запорізькому Війську. Само собою, козаки не мовчали, селилися в королівських мастностях і на панських землях, вимагали, щоб їм давали їсти й пити, бо Військо вернулося зпід Хотіня, де було на королівській службі.

— Бачу, мої приятелі, що таки не по дорозі нам з Польщею. Шкода, що мене сила покидає, рана докучає, а то я ще б іншої заспівав і віроломному королеві Жигимонтові, і сенаторам, і всьому соймові Речі Посполитої, — казав Сагайдачний Дорошенкові та Красюкові в присутності митрополита Борецького.

А сили, дійсно, покидали гетьмана. Рана не гоїлась, гетьман гарячкував, особливо ночами, кидався на постелі своїй, говорив без пам'яті сам до себе. То йому ввижалися москалі, то турки, то розмовляв з патріархом Теофаном, то з дидаскалом Іваном Вишенським, монахом Ахтонським.

Питався митрополит лікаря-француза, чи є надія на видужання Сагайдачного. Покивав головою старий горбоносий лікар:

— Тільки Боже чудо може його зцілити. Наша медична наука тут безсила. Коли б ще не турбувався пан гетьман

за інші справи — за військові та політичні, — то може б стало йому легше. А ви ж бачите, що він, як прийде до свідомости, то зараз же радиться, диктує листи, розпитує, кличе до себе людей.

Ця розмова відбувалася в половині місяця квітня. З митрополичої палати було видно Дніпрову синю воду. З Лівобережжя повівав теплий весняний вітрець. До митрополита прийшов джура від гетьмана. У нього були визначніші полковники і сотники Війська Запорізького, між ними й Олифір Голуб. Сагайдачний радився з старшинами про вибір нового гетьмана.

— Не годиться, панове старшини, щоб військо було без проводу. Моя рука вже заслаба булаву носити. Скличте раду і виберіть мужа достойного.

Не хотіли полковники, просили, щоб не зрікався гетьман булави.

— Призначте, пане гетьмане, свого заступника, щоб сповняв уряд за вас, а ми його будемо слухати, поки виду-жасте.

— Добре. Кого ж ви хочете? Одні називали Дорошенка, другі Красюка, але вони відмовлялися.

— Нехай буде Олифір Голуб! Він із вашого роду, пане гетьмане, і в Війську показав себе козаком хоч куди.

— Нехай буде по вашому, — усміхнувся гетьман самими очима і звелів старшинам вийти. Залишив у себе митрополита, Дорошенка, Красюка та Голуба.

Всі мовчали. Ждали, що скаже гетьман. Обвів запалими очима товаришів свого многотрудного життя і тихим голо-сом промовив:

— Чую, що недовго мені зосталося жити на сім світі. Прошу, всечесніший отче митрополите, тебе, Олифіре, і вас, браття полковники Війська Запорізького, щоб були ви свідками моєї останньої волі.

Гетьман призначив „шафарами і вірними депозиторами” свого майна митрополита Київського Борецького і Олифіра Голуба. Просив записати в тестаменті, що з своєї маєтності дає на шпиталі для убогих людей, що на церкві, на монастирі і на школи. П'ять тисяч золотих записав на Київське Брацтво, як вірний член цього товариства, на оборону предківської віри і для освіти.

— Хотів би я запис учинити теж і на рідну школу в Острозі. Та нема вже її, чужинці та свої відступники все знищили. Записую для нашої школи у Львові півтори тисячі золотих. Нехай у тій школі при Успенським Брацтві

мої гроші будуть вічні літа на виховання учених бакалярів, на науку діток християнських, теж і на виховання ученого майстра, біглого в грецьким язиці, бо грецька мова дуже потрібна церкві Божій і діткам християнського народу українського.

— Те, що я лишив для моєї милої дружини і для мого сина Данила, вона сама знає. Прошу, пане отче митрополите, і вас, приятелі вірні, щоб ви взяли вдовицю по мені і сина мого — сироту — під вашу ласкаву опіку.

Тяжко було говорити недужому. Піт виступав у нього на чолі від великого напруження. Спочив хвилину і промовив далі:

— Прошу всечеснішого пана отця митрополита записати в мій пом'яник — граматку в Михайлівським монастирі ім'я гетьмана Якова Неродича. Не з моєї волі сталося зле діло в таборі під Хотінем. Ви, панове, були свідками: я все робив, що міг на раді, як судили роз'ярені запорожці гетьмана Бородавку. Може б я врятував його, коли б був відмовився тоді від булави? Та чи це послужило б Війську? Чи не порадувався б ворог Святого Хреста, турецький султан?

Млість охопила недуже тіло Сагайдачного. Наприкінці прошепотів:

— Прощайте, друзі, дякую вам за все добре, що ви мені, Війську Запорізькому і всьому народові українському учинили. Моліться за мою грішну душу. Бороніть благочестиву віру на Україні і наш Новий Єрусалим, святий город Київ... Сагайдачний замовк.

Дорошенко, Красюк та Голуб не могли здержати жалю і один за другим повиходили з покою. З гетьманом zostався сам митрополит. Він виконав над умираючим обряд масло-свяття.

Тяжко дихав гетьман. Потроху обличчя його почало бліднути і ясніти. Ледве помітна усмішка зарисувалася в зморшках під очима. Непритомному ввижалися рідні зелені Карпати, жовті латочки жита, сіро-зелені смужки вівса, білі вівці на полонинах, і здалека-здалека, мов з неба високого летіла давно чути пісня:

— Ой на горі жита много...

Гетьман Війська Запорізького перестав жити 30 квітня опівдні. Сумно загуло на всіх київських дзвіницях, лунко заголосили за гетьманом запорізьким дзвони по всій Україні — від Чернігова до Львова і Самбора, від Києва до Звенигорода і до Чигирина. Луна від київських похоронних дзво-

нів долетіла аж на далекий Ахтон, в келію старого, згорбленого ченця Івана з Вишні.

— Ти вже, Петре, приложився еси к отцям своїм, — шептав безкровними устами старий подвижник. — Добре пожив еси на світі, врятував церкву благочестиву в нашій Україні. А що я зробив? Словом і пером боровся за віру... Твоє діло, Петре, переважає всі мої молитви і всі слова... Сумно-сумно похитав сідою головою старий згорблений чернець.

На похорон Сагайдачного в провідну неділю зібрався увесь Київ, Військо Запорізьке, брацтва з усіх городів України і люди всякого стану: міщани, селяни, шляхта українська. Спудеї Київської Брацької школи за приводом свого ректора Касіяна Саковича оздобили церкву Богоявлення стрічками з чорного шовку і самі були в чорних убраннях. При вході до церкви висів великий чорний напис на білім полотні:

— Не вісте ли, яко властелин велик паде в сій день в Ізраїлі? (Чи не відаєте, що великий володар упав у сей день в Ізраїлі).

Не могли вміститися люди в Брацькій церкві, тому похоронну службу відправляли на площі перед церквою. На підвищенні, оббитім чорним оксамитом, під прапорами запорізькими, обкуреними порохом димом та подіравленими в боях ворожими кулями, стояла на марах дубова труна того, що водив непоборне Військо Запорізьке в турецькі, кримські, волоські і московські походи. На труні, покритій червоною китайкою, лежала гетьманова булава і золота шабля, подарована Курцевичем, вірна гетьманова товаришка в походах і боях. Бунчук, закритий чорним серпанком, сумно похилився над труною гетьмана.

Перед домовиною нерухомо стояла Настя Конашевичка, в довгій сукні з чорного оксамиту. Була зморена журбою, безсонними ночами і повсякденними турботами, і блідість утомленого обличчя ще більше виступала на тлі чорного убрання. За руку держала Данилка, що цікавими оцненнями дивився на похоронну церемонію, на запорізькі вишиковані полки, на корогви і прапори. Він не міг собі ще уявити, що в домовині під червоною китайкою лежить його батько мертвий.

— Це тільки так здається. Ось тато встануть, і поїдемо разом у Богуслав. А там які раки ловитиму в Росі! — думалося малому хлопцеві.

За панією гетьмановою стояли Олифір Голуб, Михайло Дорошенко, Гриць Красюк та інші полковники, осаули, отамани Війська Запорізького з своїми клейнодами.

Біля Красюка стояв у чорному оксамитному жупані молодий чорновусий козак з засмученими карими очима і запалими щоками. Учасники похоронного обряду дивилися на високого юнака, дехто з Війська Запорізького пізнавав, що то був Богдан Хмельниченко. Він недавно з різними пригодами вирвався з неволі турецької і прибув до Києва провідати гетьмана. Та вже застав Сагайдачного в труні. Не довелося Богданові поховати свого батька, що загинув під Цецорою. Погляд на домовину Сагайдачного нагадав йому смерть батька і оживив старий жаль новим смутком за тим, що був для нього добрим порадиником і недосяжним, бездоганим лицарем, людиною великого серця, оборонцем життя і вільностей українського народу.

Dulce et decorum est pro Patria mori. (Солодко й почесно за Рідний Край вмерти). — Ці слова славного римського поета прочитав Богдан на жовтоблакитній корогві, що її спудеї Брацької Школи поставили біля гетьманової домовини. Згадалося Хмельницькому, як Сагайдачний у Богуславі, бувало, робив йому „іспит” з авторів грецьких та латинських і як гетьман повторяв теж і цю поезію Горація Флакка. Щось залескотало козакові біля горла і заблищало в очах, але він підняв вище свіжо оголену голову, на якій красувалася чорна чуприна, і опанував себе: — „Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся”, — пригадалися Богданові слова Сагайдачного, що їх він не раз чував від гетьмана, гостюючи в Богуславі.

Похоронний обряд виконав сам митрополит з єпископом Курцевичем. Попрощався щирим словом з гетьманом, „зизидителем церкви благочестивої в Україні”. За ним нагробне слово сказав красномовний ректор Брацької школи Касіян Сакович. Як скінчив доладу зложеної і з чуттям і хистом виголошену промову, то прочитав свої вірші на похвалу помершого гетьмана і на славу Війську Запорізькому. За ректором казали жалісні вірші спудеї Брацької школи, в яких прославляли заслуги гетьмана і Запорізького Війська. Один спудей звернувся до Насті Конашевички з такими словами:

Для нього і ти у всіх людей була славна,
а тепер твоя свіча ясна вже згасла.
Вже ся з тобою вічно Друг твій розлучає,
Богу тя вперед в опіку і Війську вручає.

Жий побожно, як вдова, в своїй учтивости,
за що в Бога і в людей набудеш милости.
Бог есть сиротам Отець, а судія вдовам,
карає, хто би хотів чинити кривду вам.

Настуся слухала, слухала всією душею, і все глибше її серце проймали ці слова. Аж до цієї хвилини їй і дзвони церковні, і панахиди, і проповіді здавалися чимсь недійсним, мов би то був якийсь важкий сон. Тепер почула про вічну розлуку і гірке слово — **вдова**. Перед духовим зором молодої жінки пролетіло все її життя. Рідким гостем бував її муж у родині. Вічно в походах, у небезпеці, в подорожах, у боях. Чи не була вона **вдовицею** вже за життя свого чоловіка? Така доля козацьких жінок, повна журби, неспокою і сердечного жалю, бо рідко котрий козак умирає своєю смертю дома. Вірші, сказані до Настусі спудеєм Брацької школи, викликали в її душі тремтіння. Заніміле з жалю серце, що раніше не давало волі плачу, тепер ослабло. Гарячі сльози ринули з чорних очей удови Запорізького гетьмана. У Настусі закрутилася голова, ослаблена безсонними ночами, вона поточилася... Олифір Голуб підхопив її своєю рукою. Красюк стояв недвижно, слухав віршів, що їх виголошували спудеї Брацької школи, і пильно дивився своїм одним оком, як біля домовини Сагайдачного воскові свічки плакали жовтими сльозами.

Над свіжою могилою гетьмана востаннє заревіли запорізькі гармати і гучні гаківниці, сумно затужили грімкі рушниці. Понесла голосна луна пороховий грім далеко по обох боках Дніпра аж до Чорного моря, сказати синім хвилям, що вже не попливе на своїх чайках Сагайдачний із Лиману до Анатолійських берегів, до Криму й до Царгороду визволяти український люд із бусурменських темниць і каторг.

* * *

Поховавши Сагайдачного, Запорізьке Військо вибрало повною радою на гетьманський уряд Олифіра Голуба.

— Тепер заговоримо з Польщею іншою мовою! За нашу службу король не тільки не заплатив, а ще, мов той злодій поночі, на нашу віру руку простягає. Позбувся турків кров'ю Війська Запорізького, а тепер уже й забув про наші труди. Ось ми пошлемо свої чайки на море, побачиш, якої тоді заспівають у Варшаві, — казав після ради на Росаві полковник Красюк Дорошенкові. Знали запорожці,

що поява пари їхніх чайок на чорноморським побережжі наганяє на турків більший переляк, ніж чума в султановій столиці.

— Не схотів король шанувати гетьмана Сагайдачного та Війська Запорізького, не хочуть польські пани бути з запорожцями в приязні, так нехай знають тепер, чи вигідно з нами ворогувати! — говорилося між козаками.

Запорожці готувалися до боротьби за своє право „аж до горла”. Не діставши від польського уряду умовленої плати за службу, козаки оселялися в королівських та шляхецьких маєтностях і не вважали на погрози з Варшави.

— Цей народ буйний, бундючний і так цією останньою турецькою війною надутий, що легковажить собі всякі накази, — а як почнуть ще їх підущати попи, то не можна й думати про те, щоб вони були послухні, — писав один польський магнат з України до Варшавського уряду, зараз після смерті Сагайдачного.

Іскра, що тліла під попелом, починала розгорятися.

В липні 1622 року 30 козацьких човнів під проводом Дорошенка появилася під Царгородом. Запорожці взяли силу турецьких кораблів на морі і поруйнували Анатолійське побережжя.

— Нехай тепер пише польський король до султана, що ми не його піддані! — кричав на морі до товаришів походу одноокій полковник Красюк.

Регіт запорізький покрив слова і заглушив шум морської хвилі.

Далеко-далеко по хвилях Чорного моря розлягалася буйним гомоном козацька пісня про Дорошенка і Сагайдачного.

Д О Д А Т О К

ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ З ДОБИ ГЕТЬМАНА САГАЙДАЧНОГО

НАПИС НА ГРОБІ САГАЙДАЧНОГО

(Сучасний український правопис; в дужках пояснення незрозумілих слів).

Тут зложив Запорозький гетьман свої кости,
Петр Конашевич, ранений в війні: для вільности
Отчизни, кгда на нь (коли на нього) Турки міцно натирали (наступали)
і пострілів смертельних кілька му задали.
Которими зранений живота доканав,
віри Богу і королю і війську доховав (додержав).
І умер, боронячи мира ойчистого,
за що узич му, Творче, неба вічистого.
Як ревнитель віри благочестивої,
в котрій був вихован з молодости своєї,
року тисяча шість сот двадесять второго
погребен в монастирі Брацтва Київського,
на котрий тисячий кілька офіровав,
а жеби там науки фундовано (заведено) жадав.

УРИВОК ІЗ ВІРШІВ, ЩО БУЛИ ВИГОЛОШЕНІ СТУДЕНТАМИ КИЇВСЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ НА ПОХОРОНІ ГЕТЬМАНА САГАЙДАЧНОГО

...Умів мудро тим сильним Військом керувати,
доброго любив, злого зась звик був карати.
Для того ж і звитязтва (перемоги) часто доказував,
же карність з послушенством в своїм Війську мав.
Пильно він стеріг, би (щоб) війна з християни
християнам не була, леч (але) тільки з погани,

которих він водою і сухом воював
і плінених християн з моці їх видирав.
Слушно о тім Гетьмані кожний держать може,
же був правий Гетьман, дай му вічний покій, Боже!
За великую собі мав то нагороду,
кгда (коли) з неволі визволить кого на свободу.
Кгдаж війна для тих тільки причин масть бути,
себе од кривд і інших также боронити.
Не раз він громив орди татарів на шляхах
і зағони їх разив в великих оршаках (відділах).
Дізнав моці Ридера того Турчин сильний,
в тім тогорічнім бою, як то був муж дільний (хоробрий).
Же в малім почті (числі) своїх, Турецьким многим
полкам
мужньо спирав (противився) поганським розідлим
(лютим) вовкам,
за отчизну мужньо ся їм заставляючи (виступаючи),
здоровя свойого намній (найменше) не охороняючи.
Волів сам, як Кодрус король в Атенах в Греції,
смерть піднять, аби отчизна була вцілі.
Кгдаж ліпше єсть стратити живот за отчизну,
ніж-ли неприятелю достаться в коризну (здобич):
хто бо за отчизну не хочеть вмирати,
тот потім з отчизною мусить погибати.
Цний (достойний) Сагайдачний волів сам рану підняти
ніжли би поганину християн видати.
Од которої рани ото умираєть,
але слава і мужество його зостаєть.
Богатство, мудрість, слава, сила, все проходить,
нічого ся тревалого в мирі не находить.
Що можем в тім Ридері нашім оглядати,
же так не иначе єсть, латво (легко) узнавати.
Ци-ли він не мав сили, здоровья і грошей?
Не був ли славний, мужній, на тілі хоробий?
Ци-ли не мав докторів на свою хоробу?
Леч (однак) на смерть віт лікарства, оддаєтья гробу.
Уродився він в краях Підгірських Перемиських,
вихован в вірі Церкви Східної з літ дитинських,
йшов потім до Острога, для наук учтивих,
которій там квітли за благочестивих
княжат, которій ся в науках кохали,
на школи маєтностей много фундавали (жертвували).
Там теда Конашевич, час не малий живши
і наук в письмі нашім Словенським навикши,

потім, видячи ся быть спосібним до мужества,
йшов до Запорозького славного Ридерства,
межи котрим через час не малий жиючи
і ридерських дільностей там доказуючи,
Гетьманом потім собі Військо його обрало
і з ним мужньо татарів і турків бивало.
За свого Гетьманства взяв в Турціх місто Кафу,
аж і сам цезар Турський був в великім страху:
бо му чотирнадцять тисяч там людей збив,
каторги єдині палив, другії потошив,
много тогді з неволі християн свободив,
за що Бог з воїнством його благословив...
Дізнав не по єдин кроть (не один раз) Турчин поганин
його мужества, і прудковосний Татарин.
Повість і Мултянська земля і Волошин,
як їх тот Гетьман з своїх ридерством полошив.
Досвідчив (зазнав) і Інфлянтчик того Війська силу,
кгда їх там тіі ридері як траву қосили...
І завше з своїм Військом короля пана просив,
аби віру нашу святую успокоїв,
офіруючися му тим хентній (радніше) служити,
кгдаби рачив (аби зволив) релію (релігію) нашу успокоїти,
для котрої междоусобная війна
діється межи людьми в панстві (державі) короля пана:
кгдаж за віру готов єсть правий християнин
умирати, а не дається привести до новин.
А кгда тую прозьбу король з сенатом одкладав,
тим часом Патріярха вчасно к нам завітав
з землі святої, міста Іерусалима,
відкіль вийшла на весь світ правдивая Віра.
Которого тот гетьман з Військом навідавши
в Києві і поклін му достойний оддавши,
з православними почав раду в тім чинити,
жеби могли Пастирів православних міти.
Обравши теди згідно всі з людей духовних
честних мужей і в письмі біглих осіб гідних,
Патріярсі святому їх презентовали,
о посвяченя їх на владцтва жадали.
А кгда святійший отець з екзархом обачив
слушність в жаданню, осіб тих посвятити рачив (зво-
лив):

Іова Борецького на Митрополію,
і владик на кожного їх Епископію.
Але Турчин найшов

з многолічбним поганством на отчизну нашу,
уж назначивши свого до міст наших башу,
которий в Запорозькому Війську хотів снідати,
а в польськім зась обозі мислив обідати.
Але Бог, в котрого моці єсть звиязтво (перемога),
додав моці нашому Війську на поганство:
же хоть шість кроть нерівно, предся (однак) утікали
турки перед нашими, кгда на них натирали.
На тімже пляцу тот наш Гетьман пострілений,
приїхав до Києва, на пів-умерлий:
где розмаїтих лікарств довгий час заживав,
на доктори од короля самого кошт мав.
Мастність свою роздав, єдину на шпиталі,
другую зась на церкві, школи, монастирі.
І так все спорядивши, живота доканав,
при церкві Братській чесно в Києві похован.
В котрое ся Братство зо всім Військом вписав
і на него ялмужну (милостину) значную одказав...
Видів він і Львівське Братство хоть далеко,
церков їх в місті наділив неледаяко (неабияк):
суму значную грошей до Братства лекговав (вложив,
записав)
а жеби науки там були, пильно жадав.

ДІЛА САГАЙДАЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 18 ВІКУ

В драмі „Милость Божія”, що була виставлена в Києві 1728 року, Богдан Хмельницький згадує подвиги Війська Запорізького під проводом гетьмана Сагайдачного цими словами:

„Я не вспоминаю
древніх оних діл наших... ібо не токмо (тільки) їх повно
було на землі, но і на морі довольно.
Свідітель єсть Трапезонт, на пень посічений,
свідітель єсть і Синоп, з землею змішений.
Являють і славнії інії підходи
аж під Константинополь... Єгда (коли) і сам Салтан
вертогради (сади)
свої обходяще, зрів: інії спалили,
інії же ніввіщо тако розорили,
що которий пихою надмен, обладати (володіти)
цілим світом мнів (думав) себе, обаче (однак) признати

рад-нерад істинною храбрість превелику
козакам понужден був. Що же і колику (яку велику)
вірність своєю освідчили, уже і недавно
того доказували під Хотінем явно.

І Османові війська когда напірали
найпаче (особливо) на козаків, ясно показали,
що лядська вся при нас була оборона,
которую еслиби ізбили, Корона
польська давно б уже до чорта пропала
і сама свого би сліду не пізнала.

А козаки первіи когда мужествоно
видержали інкурси (атаки), тогда дерзновено
великий во воїнстві його учинили
падіж (втрату) і самий йому обоз розорили.

Тако о силі своїй гордящася зіло (дуже)

Османа посрамили і мира всеціло
іскати понудили (примусили). Но що ж ізчисляю?

Мир сим і іним ділам нашим поставляю
во свідітельство, яже есми яко (що ми є як) повні
одважного серця, так і в похвалі довольні.

З М І С Т

	стор.
I. Подорож до школи	5
II. В Острівській Академії	20
III. На Січ	35
IV. Між Запорозжцями	42
V. Гетьман Кішка	45
VI. На гетьманському уряді	53
VII. Козаки в неволі	58
VIII. На Волості	67
IX. Морські походи... ..	80
X. Царгород і Кафа	89
XI. Козаки на Московщині	101
XII. За віру!	112
XIII. Під Хотінем	128
XIV. Триумф і смерть	146
Додаток	154

В добі Сагайдачного радує наші серця, що наші предки, всякого стану, пильно бралися до освіти і науки і не жаліли праці й коштів на школи, на книги, на друкарні і на освіту взагалі. Коли наш народ, живучи в той час на межі з Диким Полем, відкіль щодня могла прийти руїна і смерть, спромігся стільки зробити для своєї культури, то наша повинність — наслідувати приклад великих предків: не тільки думати про боротьбу за волю України мечем, але й зміцняти наш розум знанням і наукою. Сагайдачний, може найбільший стратег у нашій історії, був людиною високої культури, знав різні мови, вільно володів також грецькою мовою. Він перед смертю записав великі суми власних грошей на українські школи у Києві і Львові. Варварська рука советської Москви постаралася знищити сліди Сагайдачного: Братську Церкву в Києві, в якій його поховано, Москва зруйнувала. Навіть тлінним останкам великого українського патріота наслідники московських царів у Кремлі не дали заслуженого вічного спочинку. Однак прийде час, і вільний український народ відбудує Братську Церкву, а Петрові Сагайдачному поставить величні пам'ятники в Києві і в Західній Україні, де колись стояла колиска героя.

Видавництво

ВИДАВНИЦТВО „НАШЕ СЛОВО”

OUR WORD, 19, HEREFORD SQ., LONDON, S.W.7.
GREAT BRITAIN